

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE (SİSTEMATİK FELSEFE VE MANTIK)
ANABİLİM DALI

LOUIS ALTHUSSER'DE İDEOLOJİ VE BİLİNÇ İLİŞKİSİ

Yüksek Lisans Tezi

Duygu Onay

Ankara-2006

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE (SİSTEMATİK VE MANTIK)
ANABİLİM DALI

LOUIS ALTHUSSER'DE İDEOLOJİ VE BİLİNÇ İLİŞKİSİ

Yüksek Lisans Tezi

Duygu Onay

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Erdal Cengiz

Ankara-2006

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE (SİSTEMATİK VE MANTIK)
ANABİLİM DALI

**LOUIS ALTHUSSER'DE İDEOLOJİ VE BİLİNÇ
İLİŞKİSİ**

Yüksek Lisans Tezi

Tez Danışmanı :Doç. Dr. Erdal Cengiz

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

.....
.....
.....
.....
.....
.....

İmzası

.....
.....
.....
.....
.....
.....

Tez Sınavı Tarihi

İÇİNDEKİLER

Önsöz	
GİRİŞ.....	1
I.BÖLÜM: Louis Althusser’de Özne ve İdeoloji.....	8
1.1. Louis Althusser’de Özne Kavramı.....	23
1.2. İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları.....	30
1.3. İdeolojik Öznenen Özgür Bireye: Frankfurt Okulu ve Althusser.....	36
1.3.1. Antonio Gramsci ve Hegemonya Kavramı	42
1.3.2. Bireyin Özerkliği	46
1.3.3. Özgürleşmenin Olanaklılığı	52
II. BÖLÜM: Louis Althusser’de Özne ya da Bireyin Bilinci.....	58
2.1. Althusser’in Bilinç Sorunsalında Marksist Temeller.....	60
2.2. G.W.F. Hegel’ ve Karl Marx’ın Bilinç ve Özbilinç Kavramları	66
2.3. Althusser’in Özne Kategorisinde Bilincin Olanaklılığı.....	75
2.4. Devletin İdeolojik Aygıtlarında Bilincin Olanaklılığı.....	82
SONUÇ.....	88
TEZ ÖZETİ.....	94
ABSTRACT.....	96
KAYNAKÇA.....	98

ÖNSÖZ

Bu çalışmada ideolojiyi kuramının temeline yerleştiren Louis Althusser'in kavrama bakış açısı, özne ve ideoloji ilişkisi, ideolojiye maruz kalan öznenin kendi bilincini geliştirmesinin olanaklılığı anlatılmaktadır.

Althusser'in kuramına temel hazırlayan Karl Marx'ın ideoloji bağlamındaki görüşlerine yer verilmekte, bununla birlikte, özgürleşmenin olanaklılığını ortaya koyan ve kendi bilincini geliştirmenin serüvenini açımlayan Frankfurt Okulu üyelerinin düşünceleri de yer bulmaktadır.

Bu çalışmanın sistematik bir şekilde yürütülmesinde yardımını esirgemeyen hocam Doç. Dr. Erdal Cengiz'e teşekkür ederim.

GİRİŞ

Louis Althusser'in felsefesinde ideolojiye maruz kalan özne, temelde düşünen bir kategori olarak ortaya çıkan bireydir. Devletin İdeolojik Aygıtlarının, ideoloji içerisinde özne olarak kurulan bireyin bilincinin en mahrem köşesine kadar etki etmesine karşın, özne kendiliğini kurabilmekte ve bilinç geliştirebilmektedir.

Althusser ideoloji kuramını “bireylerin gerçek varoluş koşulları ile kurdukları imgesel ilişkinin tasarımılanması” üzerinde oluşturmuştur.¹ Gerçekliğin de içinde bulunduğu bir temsil sistemi olarak şekillenen ideoloji, öznenin kendi özneliği çerçevesinde kurulmaktadır. Materyalist bir bakış açısı ile ortaya koyduğu ideoloji sorunsalında Althusser, üstyapıyı altyapıdan görece özerkleştirmiş, ideolojiyi üstyapının bulunduğu alan içerisinde konumlandırmıştır. Yeniden üretim olarak nitelediği pratikler üzerinden açıkladığı ideolojinin toplumun devamlılığının sağlanmasındaki etkisini ve önemini ortaya koymuştur.

Egemen ideolojinin devamlılığının sağlanmasında ve yeniden üretimde gerekli olduğunu savunduğu ideoloji sorunsalını Karl Marx'ın “Camera Obscura”² ve Platon'un “soyly yalan”³ düşünceleri ile temellendirmiştir. Ancak çok daha yetkin

¹ Althusser, Louis, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, Çev. Alp Tümertekin, İthaki Yayınları, İstanbul, 2003, s. 89.

² Marx, K., Engels, F., *Alman İdeolojisi*, Sol Yayınları, Çev. Sevim Belli, Ankara, 2004, s. 216.

³ Althusser, Louis, *İdeoloji ve Devletin ideolojik Aygıtları*, s. 87.

bir kuram oluşturmuştur. İdeoloji Althusser'in kuramı ile birlikte Marx'ın “yanlış bilinç” teorisinden uzaklaşmış, çok daha kapsamlı bir sorunsal olarak ortaya çıkmıştır.

Öznenin üretimini, ideoloji içerisinde çağırılma sureti ile nasıl kurulduğunu ve konumlandırıldığını, Devletin İdeolojik Aygıtları yoluyla bireylerin sadece çalışırken değil, boş zamanlarında da özne olarak üretildiklerini, ideoloji ve öznenin birbirlerinin koşulu olduklarını ortaya koymaktadır.

Althusser ideolojiyi tarihsizleştirmiştir. Tarih ötesinde olan ideoloji bilinç dışıdır ve her yerde hazır bulunur. Daha doğmadan özne olarak konumlandırılan, kendi özneliği içinde yapılandırılan bireyin korkunç derecede ideolojiye maruz kalmasına karşın kendi bilincini oluşturabildiğini ortaya koyar. Dayatılan kültürel nesnelere, dünyanın birey tarafından ideoloji dolayımı ile algılanmasına rağmen, birey toplum içindeki yerini ve konumunu ideoloji içerisinde anlayacak, çelişkilerin farkına varacak ve devrimci bilinç geliştirebilecektir.

Toplumun devamlılığı için gerekli olan ideolojik yeniden üretim içerisinde özneler önemli bir rol oynamakta, ideolojinin taşıyıcısı olarak görev yapmaktadırlar. Ancak Althusser'e göre bu özneler edilgin ve pasif özneler değildir. En azından taşıyıcı olduklarının farkında olan aktif öznelerdir.

İdeoloji, Althusser'e göre kurumlar ve onların pratiklerinde yer alır. Bu kurumları “Devletin İdeolojik Aygıtları” olarak niteler. İdeolojinin özne ve edimleriyle, Devletin İdeolojik Aygıtlarıyla somutlaştığını ortaya koyar. İdeoloji bu

aygıtlarda ve onların pratiklerinde yer almakta, özne de kendi tercihleri doğrultusunda hareket ettiğinden davranışlarının ideolojiyi somutlaştırdığını belirtmektedir. Dolayısıyla ideolojinin bulunduğu yer Althusser'e göre fikirler dünyası ya da tinsel dünya değildir.

Çalışmanın birinci bölümünde, Louis Althusser'in ideoloji kuramı serimlenmeye çalışılacaktır. Amaç, Althusser'in kurama yaptığı katkıların ortaya konulması ve ideoloji-özne ilişkisinin açıklanmasıdır.

Althusser'e göre ideoloji insanlar ile onların dünyası arasında yaşanan ilişkidir.⁴ Gerçekle tam olarak uyum sağlayamayan, imge ve mit gibi bilinçdışı kavramları da öznenin algılayışına bağlı olarak kuran bir anlam bütünlüğüdür.

Althusser, üretim ilişkilerinin yeniden üretimini sağlayan sistem olduğundan onsuz bir toplum tasarımı olamayacağını belirttiği ideolojiyi, Devletin İdeolojik Aygıtları ile somutlaştırır. Toplumun yeniden üretilmesini sağlayan süreç olarak ortaya koyduğu ideolojinin pratikler yolu ile işlediğini belirtir.

İdeoloji içerisinde özne olarak seslenen bireylerin ideoloji ile olan ilişkilerini “apaçıklık” bağlamında değerlendirir. O'na göre birey daha doğmadan ideoloji içerisinde belirlenmekte ve kendi biricikliği çerçevesinde yapılandırılmaktadır. Devletin ideolojik aygıtlarına sonsuz şekilde maruz kalan özne çağırılma yolu ile özne olduğunun farkına varmaktadır. Bu noktadan itibaren özne,

⁴ Althusser, Louis, *Kapital'i Okumak*, Belge Yayınları, Düşünce Dizisi, Çev. Celal A. Kanat, İstanbul, 1995, s.280.

toplum içerisinde uyması gereken belirli kurallar olduğunu görecektir, özne kategorisi sayesinde hiçbir zorlamaya gerek kalmadan, toplumun yeniden üretimi sağlanmış olacaktır. Belirlenmiş bu kurallara uyarak ideolojiyi taşıma nosyonunu yerine getiren özneler kendilerinin de farkına ideoloji içerisinde varacaklardır. Kim oldukları ideoloji içerisinde kurulacaktır.

Bu bölümde verili toplumun devamlılığının sağlanmasında, koşullarının yeniden üretilmesinde Althusser Devletin Baskı Aygıtları ve İdeolojik Aygıtlarının görevleri ve üstlendiği roller serimlenecektir. Devletin Baskı Aygıtı zora dayalı olarak işlev görürken, Devletin İdeolojik Aygıtları yeniden üretimi öznelerin vicdanında sağlayacaktır. İdeoloji ile işleyen bu aygıtlar, baskı aygıtı gibi tek değildir ve tümü kamusal alanda bulunmaz. Özel ve kamusal alanda dağıntık bir şekilde bulunurlar ve işleyiş anlamında egemen ideolojiyi yeniden üretmek üzere birleşirler. Devletin İdeolojik Aygıtları, “Dinsel, Öğrenimsel, Aile, Hukuki, Siyasal, Sendikal, Haberleşme, Kültürel” aygıtlardır.⁵ Bunlar salt ideolojik aygıtlar değildirler. Gizli anlamda baskı da içerirler.

İdeoloji içerisinde özne olarak konumlandırılan bireyin, kendisine dayattıklarının farkına varmasını ve özgürleşmesini sağlamak üzere eleştirel düşüncenin önemini ortaya koyan Frankfurt Okulu üyeleri de özgürleşme bağlamında önemli bir duraktır. Toplum içindeki bireyi ele alarak öznelliğini ve kendiliğini savunan, gerçek çıkarlarını görmesini konu edinen Frankfurt Okulu üyeleri için ideoloji eleştirisi kuramlarının temelinde yer almaktadır. Başlangıçta yanlış bilince sahip olan ve toplum içinde kendilerine dayatılan toplumsal kurumları

⁵ Althusser, Louis, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, s. 169.

doğal kabul eden öznelere, eleştirel düşünce sayesinde özgürleşmelerinin olanaklı olduğunu ortaya koymaktadırlar.

Çalışmada eleştirel düşünce yolu ile özgürleşmenin nasıl sağlandığı, bireyin kendine dayattığı zorlayıcı kuralların farkına varılması ve dönüşlü düşünme ile bireyin kendi bilincini geliştirmesinin yolları açıklanmaktadır.

Ayrıca Frankfurt Okulu üyelerinin ideoloji kuramına katkıları, ortaya koydukları düşünceler bağlamında özgürleşmenin ve ideolojiye rağmen bilinç geliştirmenin yolları serimlenmektedir.

İkinci bölümde, Althusser'in ideolojisi içerisinde daha doğmadan özne olarak kurulan, özne olarak seslenen bireyin bilincinin olanaklılığı açıklanacaktır. Bu bölümün amacı, her türlü ideolojinin etkilerine ve öznenin kendisine dayattığı ideolojiye rağmen kendilik bilincinin gelişmesinin mümkün olduğunun ortaya konulmasıdır.

Bilinçdışı olarak betimlediği ideolojiyi tarihsizleştiren Althusser, ideolojiyi bireyin kendi dünyası ile ilişkisinin ifadesi olarak ortaya koyar. Bilinçten geçmeden kendilerini dayatan simgeler ya da kavramlar olarak ele alır.

Althusser'e göre özne ve ideoloji birbirinin koşuludur. Özne ideolojiyi yaşayarak yeniden üretirken, ideoloji de özneyi kurar ve yapılandırır. İdeoloji özne kategorisi sayesinde somutlaşır.

Materyalist bir bakış açısına sahip olmasından ötürü Althusser, ideolojinin tinsel dünyada değil, pratiklerde var olacağını ortaya koymuş ve özbilince değil bireyin devrimci bilincine yönelmiştir. İdeoloji içerisinde kendiliğini geliştirebilen özne devletin ideolojik aygıtlarının içinde sınıf çelişkilerinin farkına varacak ve devrimci bilinç geliştirebilecektir.

Karl Marx'ın ideoloji kuramını geliştiren ve çok daha yetkin bir yapı olarak ideoloji sorunsalını ortaya koyan Althusser için ideoloji Marx'ta olduğu gibi yanlış bilince indirgenemez. Ancak Marx'ın eyleyen ve üreten gerçek bireyinin zihnine ters yansıyan gerçeğin görüntüsü içerisinde, birey çelişkiyi fark edebilecek ve kendi bilincini geliştirebilecektir. Althusser'de de Marx'ta olduğu gibi ideoloji tarafından özne olarak seslenilen birey gerçek bireydir ve devletin ideolojik aygıtları içerisinde kendine ait bilinç geliştirebilecektir.

Marx tarafından bir sınıfın diğer sınıfa kabul ettirdiği fikirler dizgesi olarak kabul edilen ideoloji Althusser ile birlikte pratik bağlamında açıklanacaktır.

Bununla birlikte, Marx'ın kuramının yapı taşı olan altyapı sorunsalı çerçevesinde son kertede üretim ilişkilerinin belirlediği üst yapı, Althusser tarafından görece özgür kabul edilmiştir.

Bu çalışmada, Louis Althusser'de özne kategorisinde bilincin olanaklılığın incelenmesi amaçlanmaktadır. Varolan ideolojiye uyum sağlayan ve onun taşıyıcıları durumunda olduklarından ideoloji sayesinde kurulan öznelere, ideoloji dışında kendilerini geliştirmelerinin mümkün olduğu ortaya konulacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

LOUIS ALTHUSSER'DE ÖZNE VE İDEOLOJİ

Louis Althusser'in ideoloji kavramında, boşluğa yer bırakmadan ideoloji çerçevesi içerisinde kurulduğu düşünülen özne, temelde kendiliğini geliştiremeyen bir yapıya sahip değildir. Etkin ve düşünen bir kategoridir. Althusser'in ideolojisi somut özneler için vardır ve özne, her tür ideolojinin kurucusu olarak tartışmasız bir öneme sahiptir. Ancak birey, özne olarak kurulduğu bu ideoloji çerçevesinde kendi bilincini geliştirebilecek ve genel ideolojiye tabi olmakla birlikte kendiliğini kurabilecektir. Bununla birlikte Althusser, Marxist bir bakış açısına sahip olmasından ötürü bilinç sorunsalını materyalist anlamda ele almış ve öz bilinç yerine somut öznenin bilinci ya da devrimci bilinci söz konusu yapmıştır.

Althusser için ideoloji en genel anlamıyla, toplumsal bütünlüğü yeniden üreten, temel bir işlevi yerine getiren, bu süreçte, sistemin yeniden üretilmesi için siyasal ve ekonomik iktidarın kullandığı ikna süreci olarak tanımlanabilir. Bu tanımla birlikte, Althusser ideolojiyi, altyapı ve üstyapı metaforunun birbirleri karşısındaki görece özerkliklerini kurarak açıklamak istemektedir. Üstyapı, ekonomik yapı karşısında görece de olsa bir özerklik kazanmış, bu da ideoloji kavramını altyapının

yansıması kuramından kurtararak, kendi içinde özgün bir belirleme alanına sahip kavram olma olanağı vermiştir.

Althusser, genel ideoloji kuramını, “bireylerin gerçek varoluş koşulları ile kurdukları imgesel ilişkinin tasarımı” üzerinde oluşturmuştur. Başka bir anlatımla, bireylerin dünya görüşleri imgesel olan ve gerçekliğe denk düşmeyen ideoloji tarafından belirlenmektedir.⁶ Ancak kuşkusuz Althusser bu noktada gerçeğe denk düşmeyen imgesel ilişki derken ideolojinin gerçekliği anıttığını kabul eder. Bu gerçeklik tarihsel olmayan bir gerçekliktir. Bununla birlikte tasarımı olan bu imgesel dünya aslında gerçek dünyayı bulmak için yorumlamadır. Aynı şeylerin süre gittiği, kalıcı ve insanlar ile toplumsal gerçeklik arasında yanlış ilişkinin kurulduğu bir imgeselliktir.

“ İdeoloji, insanlar ile onların dünyası arasında yaşanan ilişkidir. Ya da bu bilinçsiz ilişkinin yansıtılmış bir biçimidir. Sözgelimi, bir felsefedir. Kaynaşmış ve mantıksız olabileceği için yanlışlığı ile değil, üzerinde toplumsal baskın olması ile bilimden ayrılır.”⁷

İdeoloji gerçekliğin de içinde bulunduğu, karmaşık bir temsil sistemidir. Bu nedenle bilinç düzeyindeki tasarımları değil, imge, mit gibi bilinç dışı kavramları da öznenin algılayışına bağlı olarak kurmasını sağlar. Dolayısıyla ideoloji bir yanılsama değil, gerçekle tam olarak uyum sağlamayan öznenin özneliği içerisinde kurulan bir anlam bütünlüğüdür.

⁶ Althusser, Louis, *İdeoloji ve Devletin ideolojik Aygıtları*, s. 89.

⁷ Althusser, Louis, *Kapital'i Okumak*, s.280.

Althusser'e göre, genel ideoloji her toplumsal bütünlüğün organik bir parçasıdır. Öyle ki soluk alışların zorunlu ögesi olan ideoloji olmaksızın insan toplumları varlıklarını sürdüremezler. İdeoloji, her yana yayılmış pratikler olarak insanların tüm etkinliklerinin içine kayar ve sızar.⁸ İdeoloji artık kişiliğin bir parçası olmuştur. Başka bir deyişle, ideoloji içerisinde kurulan bireylerin öz bilinçleri dışında, kendilerine bağlı olmayan ideolojileri vardır. Bu, içinde yaşadıkları toplumun egemen ideolojisidir.

Althusser, insanların dünya ile ilgili fikirlerinin oluşturulduğu bir araç olarak nitelediği genel ideolojinin toplum açısından bir gereklilik olduğunu savunur. Toplum, kendi varoluş koşullarını kurmak için ideolojiye gereksinim duyar.⁹ İdeoloji, üretim ilişkilerinin yeniden üretimini sağlayan sistem, bunun somutlaştığı yapı ise devletin baskı aygıtları ile ideolojik aygıtlarıdır. Üstyapının, yani devlet ve devlet aygıtlarının işleyiş tarzı, üretim ilişkilerinin yeniden üretimi olarak ele alınmayı varsayar. Emek gücünün yeniden üretimi, emek gücüne kendini yeniden üretmesinin maddi aracı yani ücret vererek sağlanır. İşçinin yeniden üretimini sağlamak, giyinmesi, barınması, beslenmesi için gerekli olan şeyleri karşılamak içindir. Emek gücünün yeniden üretimi yalnızca nitelikliliğinin yeniden üretimini kapsamaz. İşçinin kurulu düzenin kurallarına boyun eğmesinin yeniden üretimini, yani egemen ideolojinin işçiler için yeniden üretimini, sömürü ve baskı görevleri için yönetici sınıfın egemenliğini sözler ve her yana dağılmış pratikler ile sağlamayı da

⁸ Althusser, Louis, *Sanat Üzerine Yazılar*, Çev. Alp Tümertekin, Z. İlkelen, İthaki Yayınları, İstanbul, 2004, s. 104.

⁹ Kearney, Richard, *Modern Movements in European Philosophy*, Manchester University Press, 1986, s. 301.

kapsar. Althusser toplumsal hayatın devamlılığı için önemini vurguladığı yeniden üretimde ideolojinin işleyişini göstermek amacıyla şu açıklamayı yapar:

“Bunu neden yapıyorlardı? Küçük bir çocuğun kafasına, içinde yaşadığı toplumda geçerli olan bütün yüksek değerleri, mutlak yetkeye ve her şeyden önce devlete gösterilmesi gereken mutlak saygıyı kazımak için elbette”¹⁰

Somut, bireysel özneler düzleminde, onların gündelik ilişkilerinde, edimlerinde elverişli bir kavram olarak ortaya çıkan ideoloji, işbölümü çerçevesinde, üretim, sömürü, baskı, ideolojikleştirme etmenlerinin çeşitli evrelerinde, somut bireyleri kendi başlarına eyler kılan ve başlarına birer inzibat dikmeden bunu başarmasına olanak veren bir kuramdır. Althusser, Platon’un da köleler ile zanaatkârları gözaltında tutmak için polisin gerekli olduğunu bildiğini ve her kölenin arkasına inzibat takılamayacağından onların kendi başına işlemesini sağlayacak güzel yalanlar söylemesi gerektiğini ifade eder.¹¹ Yani bu süreci, halk üstündeki egemenliklerin ve halkın sömürülmesinin insanların imgelemine egemen olarak zihinlerini köleleştirmek için yaratılan çarpıtılmış bir dünya tasarımı olarak tanımlar. Bu yaratılan imgeselcilik, kendini bir yapı olarak konumlandırır. Bir yapı olarak içeriği her zaman değişebilen, içi her şeyle doldurulabilen, biçimi aynı kalan, bilinçdışı bir işleyişe sahiptir.

¹⁰ Althusser, Louis, *Gelecek Uzun Sürer*, Çev. İsmet Birkan, Can Yayınları, İstanbul, 1998, s. 115.

¹¹ Althusser, Louis, *İdeoloji ve Devletin ideolojik Aygıtları*, s.87.

Bu nedenle bir yapı olarak ideolojinin tarihi yoktur.¹² İdeoloji katıksız düş, yani hiçliktir. Tüm gerçekliği kendi dışındadır. İdeoloji bu bağlamda, varoluşlarını maddi olarak üreten somut, maddi bireylerin, somut tarihinin gerçekliğinin yani biricik olumlu ve dolu gerçekliğin geri kalanından oluşan, içi boş ve beyhude, katıksız bir imgesel düş olarak tasarlanmıştır. Althusser'e göre, Marx'ın da Alman İdeolojisi'nde ideolojinin tarihi yoktur demesinin nedeni budur.¹³ Çünkü ideolojinin tarihi ideolojinin dışında; somut, maddi bireylerin tarihinin yani varolan tek biricik tarihin olduğu yerdedir. Bu bağlamda katıksız bir düş olan ideoloji hiçbir şey değildir. Ancak bu ideolojinin kendine ait bir tarihi yok demektir yalnızca. Genel olarak ideolojinin tarihi olmamasına karşın, ideolojilerin kendi tarihleri vardır. Kısaca Althusser, ideolojiyi genel ideolojiden ayırmış, genel ideolojinin sınıflı toplumların tarihi içinde ortaya çıkan kendine özgü yapısını ve işleyişini ortaya koymuştur. Buna göre ancak ideolojik bir dünya görüşü ideolojisiz bir toplum tasarlayabilir ve ideolojinin yerini bilime bırakmak sureti ile ortadan kalkacağı bir ütopyik dünya görüşü benimseyebilir.¹⁴

Ancak, ideolojinin maddi varoluşu, ideolojinin aygıtlarının pratikte kendini ortaya koymasıyla gerçekleşir. Yani, ideolojinin maddi varoluşa sahip olması, bir ideolojik aygıtın pratiklerinde olması anlamına gelmektedir. Bunun yanı sıra, ideolojinin maddiliği, öznenin maddi davranışlarından da anlaşılmalıdır. Çünkü birey göreve, adalete ya da tanrıya inanabilir. Söz konusu bu inançlar bireyin düşüncelerinden kaynaklanır. Öznenin davranışları da kuşkusuz inançlarına göre

¹² Klages, Mary, Associate Professor of English, University of Colorado, <http://www.colorado.edu/English/klages/2010-F04/syllabus.html>

¹³ Marx, K., Engels, F., *Alman İdeolojisi*, s. 17.

¹⁴ Çelik, Nur Betül, "İdeoloji Kuramlarında Özne: Althusser ve Gramsci", *Kültür ve İletişim*, Yaz, 2, 1999, s. 123.

belirlenir. Kısacası maddi davranış, bu ideolojik düzeneğin bir sonucu olarak ortaya çıkacak, birey tanrıya inandığı için kiliseye gidecek, bağımlı bulunduğu ideolojik aygıtın pratiklerine katılacak ya da şu ya da bu pratik davranışı benimseyecek, kendi düşünceleri uyarınca eyleyecektir. Bu davranış pratiklerinin temelinde varolan ideolojik işleyiş kendi yarattığı bilgi aracılığıyla bir anlamda nesnel, öteki anlamıyla gerçek dışı bir dünya kurmaktadır.

Althusser, ideolojik bilgiyi şöyle tanımlar:

“Toplumun üst yapısının yani üretim ilişkilerini dolaysız, eleştirel olmayan bir biçimde yansıtan ideolojinin bize verdiği bilgi. Dolayısıyla, doğru olmayan, nesnel olmayan bilgi. Toplumun çoğunluğunca paylaşılması bakımından bir anlamda nesnel, ama aslında o toplumun genel bakış açısının dışındaki gerçekliğe varamayan bilgi çeşidi.”¹⁵

Toplumsal gerçekliğin bütününe yayılan ideolojiden bir eylem aracı gibi yararlananlar, onun efendisi olduklarına inandıkları andan itibaren onun tarafından ele geçirilmiştir.¹⁶ Bir başka deyişle, sınıflı toplumlarda ideoloji, egemen sınıfın üzerinde de egemen olmaktadır. Egemen sınıfın kendi ideolojisi olan ile katışksız ve bilinçli bir ilişki sürmesi kolay değildir. Örneğin, on sekizinci yüzyılda burjuvazi yükselen sınıf olarak eşitlik, özgürlük ve hümanist bir ideoloji geliştirmiştir. Ancak Althusser'e göre, sömürmek için özgür bırakacağı bu insanları, kendi amaçları için yetiştirmek ve saflarına katmak için kendi talebine evrensel bir görünüm vermiştir. Zenginler yoksulları, kendi köleliklerini özgürlükleriymiş gibi yaşamaya ikna etmek için uğraşırlar. Yapmaları gereken ise buna öncelikle kendilerinin inanmalarıdır.

¹⁵ Althusser, Louis, *Lenin ve Felsefe*, Çev. Bülent Aksoy, Erol Tulpar, Murat Belge, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 19.

¹⁶ Althusser, Louis, *Marx İçin*, Çev. Işık Ergüden, İthaki Yayınları, İstanbul, 2002, s.284.

Çünkü burjuvazinin kendi ideolojisi içinde yaşadığı, gerçek varlık koşulları ile olan hayali ilişkisidir. Bu ilişki hem kendi üzerinde hem de diğerleri üzerinde etkide bulunarak, egemen sınıf olmasını ve bu tarihsel rolü taşımalarını sağlar. Başka bir ifade ile genel ideoloji insanları yetiştirmek, dönüştürmek ve egemen sınıfın varlık koşullarının gereklerine cevap verecek hale getirmek için her topluma gereklidir.

Bireylerin gerçek dünya ile kurmuş olduğu ilişki biçimini yansıtan ideolojinin amacı, bireylerin üretim ilişkileriyle kurduğu ilişkilerin temsili yoluyla bireyleri özne olarak konumlandırmaktır. Bu nedenle, üretimin vazgeçilmez koşulu olan üretim koşullarının yeniden üretimi ideolojinin amacı olarak belirir. Alt yapıyı oluşturan üretim ilişkileri, Althusser'e göre bir toplumsal formasyonda üretim eyleyicileri ve üretim eyleyicisi olmayanlar arasında bulunan çok özel türden ilişkilere sahiptir. Üretim araçlarına sahip olan kişiler üretimin bir bölümünü karşılıksız sahiplenirler. Bunlar, üretim sürecinden önce üretim araçlarının mülkiyetine sahiptirler. Elde edilen ürünün yalnız bir bölümünü üretim eyleyicilerine hayatlarının devam ettirebilmeleri amacıyla bırakırlar. Geri kalanını da kendilerine ayırırlar ki bunun adı kapitalist üretim biçiminde "artı değer"dir. Kısaca, Althusser kapitalizmde öncelikli gibi görünen toplumsal üretim – toplum için üretim ideolojisinin aslında kâr elde etme amacı ile yapıldığını, temel hedefin kâr etmek, bunu devam ettirmek olduğunu, bunun için üretim yapıldığını belirtir. Bu düşüncenin ideoloji açısından asıl önemli yanı, üretim sürecinin içinde yer alan baskı ve sömürü etmeninin asker ya da polis olmaması, müdür, yardımcısı, ustabaşı vs. gibi etmenleri olmasıdır. Üretimde üretim ilişkilerinin işleyişi ideoloji ile baskının belirli bir düzenlenişi ile

sağlanır.¹⁷ İdeolojinin rolü çok etkilidir. Althusser'e göre toplum denen karmaşık bütünde, üretim ilişkileri, üretici güçlerin katışıksız bir görüngüsü değil, aynı zamanda onun varlık koşuludur. Marx'ın teorisinin geliştirilmiş haliyle, üst yapı, bir yansıma değil, aynı zamanda onun varoluşunun temelidir.¹⁸ Toplum olmadan, yani toplumsal ilişkiler olmadan hiçbir şekilde üretim olmaz. Eğer üretim ilişkilerinin varlık koşulları üretimin kendisi ise, üretimin de varlık koşulu kendi biçimidir.

Althusser, alt yapı-üstyapı teorisi çerçevesinde, üstyapının devletin çerçevesinde toplandığını ve iktidardaki sınıfın temsilcilerine hizmet eden devlet aygıtlarından yani devletin ideolojik aygıtlarından ve devletin baskı aygıtlarından oluştuğunu belirtir. “Marx İçin” adlı eserinde, üstyapıların ekonominin katışıksız görüngüleri olmak bir yana kendilerine özgü etkileri olduğunu gösterdiğini belirtmektedir. Bu bağlamda da üstyapının yani tüm devlet aygıtlarının temel rolü, proleterin ve diğer ücretlilerin sömürülmesini, sömürü ilişkilerinin yeniden üretimini sağlamaktır. Buna göre, üstyapının çeşitli öğeleri, birbirleri üzerinde etkide ve tepkide bulunarak sonsuz etki üretirler. Üstyapının farklı öğelerine atfedilen rol içerisinde yine de ekonomi kendi hükümlerini açacak ve üstyapı öğelerinin etkinliklerine rağmen, baskın çıkacaktır.¹⁹ Kısaca, üst yapı Althusser tarafından Marx'a göre alt yapıdan görece özerk kabul edilmesine karşın, ona son kertede bağımlıdır.²⁰

¹⁷ Althusser, Louis, *İdeoloji ve Devletin ideolojik Aygıtları*, s.120.

¹⁸ Ricoeur, Paul, *Althusser's Theory of Ideology, A Critical Reader*, Gregory Elliott, Blackwell, Oxford, 1994, s. 44.

¹⁹ Althusser, Louis, *Marx İçin*, s. 145.

²⁰ Harnecker, Marta, *Althusser and The 'Theoretical Antihumanism of Marx'* s.5.

Dünyayı anlamlandırma sistemlerinden biri olarak özneyi kuran ideoloji, mitoloji, din gibi simgeler yolu ile işler ve toplumsal gerçeği oluşturur. Marksist kuramda gerçek yaşam koşulları ile ideolojinin yansıttığı gerçek arasındaki yarılmanın yarattığı sorunsal, ideolojinin varoluşunu ve işleyiş biçimini de açıklar. İşte bu noktada da yanılısma yaratan ve ters çevrilen bir süreç olarak ideoloji “Yanlışı Bilinç”tir.²¹ Marx “Bilmiyorlar ama yapıyorlar” cümlesi ile ortaya koyduğu ideoloji sorunsalında, insanların fiilen yaptıkları şey ile yaptıklarını düşündükleri şey arasında uyumsuzluk olduğunu belirtir. Marksist teoride ideoloji, tam da aslında ne yaptıklarını bilmeyen ancak ait oldukları toplumsal gerçekliğe ilişkin yanlış bir tasarıma sahip olan insanların bilincine gönderme yapar.²² Althusser’in görüşlerine temel oluşturan bu bağlam çerçevesinde Marx, ideolojinin işleyişini gizemleştirme ve yanılısma ilişkisi olarak görmüş, belirli sınıflara özgü düşünce ve bilinç olarak ele almış (egemen ideoloji), egemen sınıf düşüncelerini temel alan ve ideolojik üretim araçlarını denetim altında tutan sınıfların diğer sınıfları kendilerine ideolojik açıdan bağladıklarını belirtmiştir. Bu görüş daha sonra Althusser tarafından “Devletin İdeolojik Aygıtları” adlı eserde ele alınmış, gerek toplumun yeniden üretiminin sağlanmasında, gerekse özne olarak kurulan bireyin üzerinde ideolojinin ne kadar etkili olabildiği sorgulanmıştır. “Alman İdeolojisi” adlı eserinde Marx bunu “Camera Obscura” örneği ile açıklamaktadır.²³

Eserde, varolan gerçekliğin tersine dönüşü anlatılmakta, gözün ağ tabakası üzerine ters düşen nesnelere olduğu gibi, fiziksel yaşam sürecinin de

²¹ Seliger, Martin, *The Marxist Conception of Ideology*, Cambridge University Press, London 1977, s. 70.

²² Wood, W. Allen, *Karl Marx*, University College, London, 1984, s.117.

²³ Marx, K., Engels, F., *Alman İdeolojisi*, s. 45.

zihinde tersine dönmesine gönderme yapılmaktadır.²⁴ Althusser'in görüşlerine temel oluşturması bakımından, Marksizmin ideoloji tasarımı önemli olan noktalardan biri, ideolojinin materyalizm ile zıtlaşan idealizm ile bağlantılı olması, her doğru dünya görüşünün materyalist olmasının zorundalığıdır.

Marx'ta ve Althusser'de ideolojinin işlevselliği, toplumun varlığını sürdürmesinde, eşitsiz ve adaletsiz rejimlerin dayanağı olması noktasında önem kazanmaktadır. Platon da devletin varoluşu için zorunlu olan halk desteğini sağlamayı, soylu yalan düşüncesinin gerekliliği ile ifade etmiştir.²⁵ Bu bağlamda, siyasal düşünürler, halkın ikna edilmesini, rızanın önemini ortaya koymuşlardır. Düzenin ve iktidarın devamlılığı açısından "doğal" yalanına halkın inandırılması gerekliliğini savunmuşlardır. Kısaca yanlış bilincin üretilmesi devletin işlevlerinden biridir. Bu inanç, temelde bir eşitsizliğin olduğuna, siyasal düzenin devamlılığının ancak yanlış bilinç ile sağlanacağına, sistemin sürekli kılınacağına gönderme yapar. İktidarın meşruluğu, ikna olmuş bir kitleyi gerektirir. İkna stratejileri de çarpıtma, yalan ve zor kullanma gibi yöntemleri kapsar. Ancak burada önemli olan noktalardan bir tanesi, baş aşağı duranın sadece bilinç olmadığıdır. Gerçekliğin kendisi de ters dönmüştür. Bir tür yanlış tanıma olarak ideoloji, hem maddi yaşamın bir yansıması hem de onun ters dönmüş halidir. Yanlış bilince bu kadar önem veren Marksist ideoloji için Althusser ve Gramsci yanlış bilinç üzerinden toplumun nasıl devamlı üretildiğini vurgularlar.²⁶ İdeoloji negatif bir örtü olarak toplumdaki eşitsizlikleri gizlemiştir. Yanlış bilinç, bireyin gerçeğe olan ilişkisini bozan bir yapıya sahiptir. Althusser'e göre ideoloji bir pratik olarak, tüm ilişkileri yeniden üretmek için, yani

²⁴ Balibar, Etienne, Marx'ın Felsefesi, Çev. Ömer Laçiner, Birikim Yayınları, İstanbul, 2003, s.64.

²⁵ Althusser, Louis, *İdeoloji ve Devletin ideolojik Aygıtları*, s.90.

²⁶ Özbek, Sinan, *İdeoloji Kuramları*, Bulut Yayınları, İstanbul, 2003, s.151.

üretim ilişkilerinin yeniden üretimini sağlamak için işlediğinden toplum bir yandan üretirken, diğer yandan da varoluş koşullarını yeniden üretmektedir. Althusser bu düşüncesiyle, ideolojiyi insanların kendi aralarındaki ilişki ve kendi varoluş koşullarını yaşama biçimi olarak görmekte; ideolojinin yanlış bilinç olarak tanımlanmasına karşı çıkmaktadır. Althusser'e göre ideoloji, öznelere üretildiği ve çeşitli yollarla toplumsal yapılar içinden hareket edebilmelerini sağlayan pratiktir. Bu nedenle, Althusser'in ideoloji tanımı, yanlış bilinçlilik kavramından farklıdır. Yanlış bilinçte, gerçeklik çarpıtılmış bir biçimde algılanmaktadır. Oysa ideoloji çarpıtıcı bir mercekten çok, Althusser için, gerçekliğin kurucu ögesi, belirli bir gerçekliktir.²⁷

Louis Althusser'in ideoloji kuramını incelerken üzerinde durulması gereken en önemli noktalardan bir tanesi 'pratik' kavramıdır. Bunun sebebi ise, ideolojiyi pratikler üzerinden kurmasıdır. Althusser ekonomik, politik, kuramsal ve ideolojik üretim tarzlarının her birine pratik adını verir. Bu bağlamda pratik, toplumsal formasyonların üretildiği ve dönüştürüldüğü belirli bir "üretici etkinliği"dir. Yani, insan emeği ile, üretim araçları kullanılarak, hammaddenin belirli bir ürüne dönüştürülmesi sürecidir. Ekonomik pratik, maddi geçim araçlarının ve ekonomik üretim ilişkilerinin yeniden üretilmesi demektir. İdeolojik pratik, öznelere toplumsal bütünlük ile eylemde bulunmalarını sağlayan durumları üretir.

Her pratik diğerinin varoluş koşulunu hazırlar. Bu pratiklerin tümü sistemi yeniden üretir. Bunların içinde ekonomi Marx'ta olduğu gibi direkt

²⁷ Althusser, Louis, *İdeoloji ve Devletin ideolojik Aygıtları*, s.76.

belirleyiciliğe sahip değildir. Diğer pratiklerin görece ekonomik pratikten özerklikleri vardır. Bu pratikler hem belirleyen hem belirlenendir.²⁸

Marx'a göre, bu üretim ilişkileri toplumun ekonomik yapısını oluşturur. Bu hukuki ve siyasal üstyapıların üzerinde yükseldiği ve belirli toplumsal bilinç biçimlerini karşılayan gerçek bir temeldir. Maddi yaşamın üretiliş biçimi, toplumsal, siyasal ve manevi yaşam süreçlerinin genel niteliğini belirler. Bu bağlamda ideoloji sanat, din, hukuk gibi kategoriler ile birlikte ele alınmalıdır. Bu nedenle Marx ideolojiyi, üretim ve mülkiyet ilişkilerinden ayrı düşünmez.²⁹ Marx'ın burada ideolojiyi yanılısama anlamında ele aldığı söylenebilir. Çünkü, insanların yaşamlarını belirleyen şey, bilinçleri değildir. Tam tersine, bilinçlerini belirleyen şey toplumsal yaşamlarıdır. Çıkış noktasını oluşturan öncüller de gerçek öncüller olarak faal insanlar ve üretim koşullarıdır. Toplumun gerçek temeli olan altyapı ekonomiktir ve hukuki-siyasal üstyapı ile toplumsal bilinç bunun üzerinde yükselir. Aynı zamanda insanın bilincini belirleyen yaşam koşullarıdır tezi de burada belirmektedir. Bu bağlamda, fikirlerin ve bilincin üretimi, maddi etkinliklerle direkt bağlantılıdır. Bu nedenle başat ideolojiyi Althusser'in de yaptığı gibi maddi pratiklerden yola çıkarak açıklar. Althusser üstyapıyı altyapıdan özgürleştirmekle birlikte, ideolojiyi açıklarken, pratiklerden yola çıkmıştır.

Marx geliştirdiği ideoloji kuramında ideolojinin, toplumda yönetici sınıfın fikirlerinin doğal görünmesini sağlayan bir araç olduğunu, alt sınıf yani işçi sınıfı kendi toplumsal deneyimlerini, toplumsal ilişkilerini, kendilerini, kendilerine

²⁸ Dağtaş, Banu, "İngiliz Kültürel Çalışmalarında İdeoloji, *Kurgu Dergisi*, 16, 1999, s. 13.

²⁹ Jakobowski, Franz, *İdeology and Superstructure*, Translated by Anne Booth, Pluto Press, London, 1990, s. 37.

ait olmayan fikirler aracılığı ile anlamaya yönlendirildiğini belirtmiştir. Bu fikirler ekonomik, siyasal ve toplumsal çıkarları onlardan farklı olan ve etkin biçimde onlara karşı olan bir sınıfın fikirleridir.³⁰ Bu bağlamda ideoloji kavramı sınıf çıkarlarına hizmet eden gizemleştirme olarak tanımlanabilir. Düşünceleri ideoloji yapan, onların emek sürecini karakterize eden toplumsal ve ekonomik ilişkilerin çatışmalı doğası ile ilgilidir.

Althusser'in "Devletin İdeolojik Aygıtları" adlı eserinde bir sınıfın diğeri üzerindeki egemenliğini sağlamlaştırabilmesi için; sosyal artık ürünün, bir azınlığın mülkiyetine geçmesinin kaçınılmaz, değişmez ve doğru bir şey olduğuna, sömürülen sınıfın üyeleri olan üreticilerin inandırılmalarının mutlak suretle zorunlu olduğu belirtilir. Bu bağlamda da devletin yalnızca bir baskı işlevi yürütmekle kalmayışının bunun yanı sıra ideolojik işlevini yerine getirişinin nedeni ortaya çıkmış olur.³¹ Bu işlevi yerine getirenler, "İdeoloji Üreticileri"dir. Bu bağlamda Marx'ın ideolojisi, insanların içinde yaşadıkları toplumsal koşulların katı gerçekliğini görmelerini engelleyen, günlük alanı kurgusal metafizik bir alan olarak kuran kavramdır. Burjuva ideolojisi, işçileri yanlış bilinç durumu içinde tutmaktadır. Üreticiler gerçeklik hakkındaki tüm fikirlerini, toplumsal yaşamdaki yerlerini kendi deneyimleri sonucu değil, ideolojinin işlevi sayesinde toplum tarafından yönlendirilerek öğrenmektedirler. Dolayısıyla, kapitalist toplumlarda ikincil konuma geçmeyi kabul eden çoğunluğun bu sistemi nasıl kabullendiği Marx tarafından yanlış bilinç kavramı ile ortaya konmuştur.³²

³⁰ Fiske, Jhon, *İletişim Çalışmalarına Giriş*, çev. Süleyman İrvan, Bilim Sanat Yayınları, Ankara, 1996, s.221.

³¹ Althusser, Louis, *İdeoloji ve Devletin ideolojik Aygıtları*, s.163.

³² Uşür, Serpil Sancar, *İdeolojinin Serüveni: Yanlış Bilinç ve Hegemonyadan Söyleme*, İmge Yayınları, Ankara, 1997.s.222.

İdeoloji Marx tarafından yukarıda da açıldığı üzere Althusser'e kaynaklık eden düşüncelerinin temelinde; sınıf çıkarlarının savunulması, toplumsal çelişkilerin gizlenmesi ya da idealist baş aşağı dünya olarak açıklanmaktadır. Ancak O'na göre her toplumsal düşünce ideolojik değildir. Bir düşüncenin ideolojik olması için, gerçek ilişkilerden kaynaklanması ve bu gerçekliğin içerisindeki çelişkileri görmeyi engellemesi gerekmektedir. Nesnel gerçeklerin üstünü örterek, öznelin bilincinden saklanması gerekir. Tüm ideolojiler oluştuktan sonra verili öğelerin temeli üzerinde gelişip onları işlemeye devam ederler. Çünkü ancak bu şekilde ideoloji olabilirler. Marx, üretim ilişkilerinin doğasındaki sömürü ve eşitsizliğin özellikle kapitalist toplumlarda özgür değişim vasıtası ile gizlendiğini, bunun özgürlük ve eşitlik ideolojisi ile haklılaştırıldığını ifade eder.

Althusser'in ideoloji anlayışına kaynaklık eden Marx'ın bir başka görüşü de, devletin insan üzerindeki ilk ideolojik güç olarak saptanmasıdır. Din eleştirisi, her eleştirinin ön koşulunu hazırlamaktadır.³³ Çünkü Marx din eleştirisini dinsel alanın dışında tüm alanlarda bulunan yanlışlarla mücadelenin başlangıcı olarak görmüştür. Din eleştirisi bu bağlamda önem kazanmaktadır. Öteki dünyanın eleştirisinden bu dünyanınkine geçiş eleştiriye gökten yere indirmektedir. Alman İdeolojisi eserinde ortaya çıkacak olan ideoloji eleştirisi de temelini din eleştirisinden almıştır. Çünkü artık ideoloji kavramı Marx'ın erken dönem eserlerinde geçmiş olan din kavramının yerini almıştır. İdeoloji kavramına bugünkü değeri kazandıran Marx'ın bu bağlamda önemi, ideoloji - bilim ikiliğini ortaya koymasıdır. Bilim ideoloji karşıtlığının ortaya konulmasında Althusser, Marx'ın eserlerindeki

³³ Marx, Karl, *Yabancılaşma*, Çev. Barışta Erdost, Sol Yayınları, Ankara, 2003, s.17.

epistemolojik kopuşun önemini belirtir. Althusser bu kavram ile Marx'ın ideolojik bilinci eleştirdiğini söyler.³⁴ Bu epistemolojik kopuş birbirinden farklı iki ayrı ve teorik disiplini birlikte içermektedir. Marx'ın tarih teorisini yani tarihsel materyalizmi kurarken aynı anda ideolojik felsefeden kopuşu ve diyalektik materyalizmi kurmasıdır. Tek bir kopuş içerisinde bu ikili kuruluşu belirten terimler, tarihsel materyalizm ve diyalektik materyalizmdir. Bilimi ideolojiden ayıran karşıtlık, Marx'ın oluşturduğu bu bilim ve bu bilimin üzerine inşa etmekte olduğu felsefeyi içerir. Marx'ın yeni kurduğu bilimin adı; 'Toplumsal Oluşumlar Tarihi' bilimidir. Böylece yeni bir kıta açmıştır. Marx'dan önce iki kıta bilimsel bilgiye açıktır. Bunlardan ilki matematik, ikincisi ise fiziktir.³⁵ Marx'ın tarih kıtasını bularak, bilimsel bilgiye açmasını epistemolojik kopuş olarak niteleyen Althusser; kopuntuyu bilim ve bilim olmayan türünden ussalcı terimler ile ele almış, bilim ve ideoloji karşıtlığında serimlemiştir.³⁶ İdeoloji yanlısın Marksist adıdır. Alman ideolojisi ile birlikte de pozitif doğrudan ideolojik yanılısamaya kadarki karşıtlık sadece teorik değil siyasi ve ideolojik olarak kopmayı belirginleştirerek tamamlamaktadır. Belirtilen kopma, Marx'ın sadece genel anlamda ideolojiden kopuşunu değil ideolojik tarih anlayışından da kopuşunu ifade eder. Pozitif doğru ve ideolojik yanılısma karşıtlığının rasyonalist sahnesi ardında yatan ve bu karşıtlığa bir tarihsel boyut kazandıran da bu kopuştur. Bu kopuntu bir yanılısma değildir. Yanlısın ideoloji kılıfına bürünmesi ardında bir olgu yatmaktadır. Bu durum doğru ve yanlış karşıtlığının ifadesidir. Bu nedenle Marksizmin burjuva ideolojisinden kopuşunu kopuntuya ve Marksizmin Burjuva ideolojisi ile olan uyumsuzluğunu bilim

³⁴ Althusser, Louis, *Lenin ve Felsefe*, s. 58.

³⁵ Kearney, Richard, *Modern Movements in European Philosophy*, Manchester University Press, 1986, s.300.

³⁶ Yeni kıtanın bulunması Althusser'e göre felsefede bir devrime yol açmıştır. Çünkü ona göre, bu bir kural olarak felsefenin bilimlere bağlılığını ortaya koyar. Felsefe büyük bilimsel buluşların ardından gelir.

ve ideoloji arasındaki uzlaşmazlığa indirgemıştır.³⁷ Doğru fikirlerin yanlış fikirlerden ayrılması olarak belirtilen bu tez, bilimi ideolojik düşünceden koruyarak onun katıksızlığını sağlamaktadır. Dolayısıyla Marx'da ideolojinin dışında olmak demek, bilimde olmak demektir.

Marx'ın ayaklarının üstüne oturttüğünü belirttiği Hegel'in diyalektik sürecinde tüm tarih, idea'nın kendine yabancılaşması süreci olarak bilincin aşamalarını ifade etmektedir. Marx'ın yabancılaşması ise, işçinin kendine, emeğine, insanlığına, öteki insanlara yabancılaştıran eylem bağlamındadır.³⁸ Özgül toplumsal koşulların bir sonucudur. İşbölümü nedeniyle işçinin yarattığı gerçek ürün, kendisinin karşısında ona düşman, yabancı başka bir şeymiş gibi durarak, onun karşısına bir güç olarak çıkar.

1.1 Louis Althusser'de Özne Kavramı

Althusser'e göre ideolojinin var oluşu ile bireylere özne olarak seslenmesi tek ve aynı şeydir.³⁹ Özne kategorisi her tür ideolojinin kurucusu olarak, tartışmasız bir öneme sahiptir. Çünkü tüm ideolojiler sadece özne aracılığı ile var olabilir.⁴⁰ Ancak, genel ideolojinin özne olarak hitap ettiği bireylerin maruz kaldıkları bu ideoloji dışında, kendiliklerini geliştirmeleri, özerk bir bilince sahip olmaları mümkündür.

³⁷ Althusser, Louis, *Özeleştirici Öğeleri*, Çev. Levent Targu, Belge Yayınları, İstanbul, 2000, s. 28-30.

³⁸ Marx, Karl, *Yabancılaşma*, s.22.

³⁹ Modules on Althusser, www.cla.purdue.edu/english/theory/marxizm/modules/althusserideology

⁴⁰ A Reading Guide, *Althusser on Ideology*: arasite.org/nalt2.htm

İdeoloji içerisinde öznenin kurulumunu Althusser şöyle açıklar:

“İdeoloji ancak somut özneler için vardır ve ideolojinin hedefi de ancak özne sayesinde, özne kategorisinin işleyişi sayesinde imkân kazanır. Özne kategorisi, her tür ideoloji somut özneler kurma işlevine sahip oldukça, her tür ideolojinin kurucusudur.”⁴¹

Althusser’e göre, ideolojinin işleyişi ancak bu çifte kuruluş içinde var olacaktır. Bu durum, ideolojinin maddi var oluş biçimlerinden biridir.

İnsan doğal olarak ve kendiliğinden ideoloji içinde yaşar. Bunun sonucu olarak her bireyin özne olarak kurulması, özne kategorisinin ilksel olarak “apaçık” olduğunun göstergesidir. Bu ideolojinin en temel özelliklerinden bir tanesidir. Özne olarak konumlandırılan herkes apaçıklıkları zorla da olsa kabul etmek durumundadır. Bu ideolojinin tanıma kabul etme işlevidir. İdeoloji asla ben ideolojiyim demeyeceğinden özneler ideolojinin dışında olduklarını sanırlar. Bu nedenle, “İdeolojinin dışında olmak için bilimsel bilgide olmak gerekir.”⁴²

Althusser, ideolojiyi öncesiz ve sonrasız olarak belirleyerek, daha doğmadan özne olarak konumlandırılan birey tanımını vermektedir. Yeni doğacak olan çocuk⁴³ babasının soyadını alacağı, bir kimlik taşıyacağı, yeri doldurulamaz olacağı vs. konusunda ideoloji içerisinde özne olarak konumlandırılmıştır. Yani “kendi biricikliği çerçevesinde korkunç ölçüde yapılandırılmıştır.”⁴⁴ Önceden

⁴¹ Althusser, Louis, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, s.99.

⁴² *Age.*, s. 104.

⁴³ Her birey kendi edilgen anlamda kendisine konulmuş adı ile çağırılır, birey asla kendisine ad veremez.

⁴⁴ Althusser, Louis, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, s. 106.

atanmışlık ve ideolojik zorlama söz konusu olmuştur. Ancak bu özneler saf, katıksız ideolojik özneler değildir. Kendilikleri olan, bilinç geliştirmiş olan öznelerdir.

İdeolojinin bireyleri özne olarak istihdam etmesi-dönüştürmesi, seslenme gibi son derece kesin bir işlem yolu ile gerçekleşir. İdeolojinin içinde kurulan özne kültürel nesnelere maruz kalır. Somut bir örnek olarak Althusser, kapı çalındığı zaman sorulan “kim o” sorusuyla ya da sokakta “hey sen” diye seslenildiğinde, kendisinin hedeflendiğini bilen kişinin cevap vermesi-yerine getirmesi gereken bir durum olduğunu anlamasını, zaten ve hep özne olduğunun farkına varmasını; özne olduğu için ideolojik kabul etme kurallarını yerine getirmesini, ideolojinin özne kategorisiyle açıklar.⁴⁵ Bu durum ideolojinin tanıma-kabul etme işlevidir. İdeoloji içerisinde konumlandırılan bireyin kendini ve diğer özneleri tanıdığını ve kabul ettiğini bildirir.

Dolayısıyla, sistem içinde bireyin uyması gereken bazı kurallar bulunmakta ve bireyin bunların en hafifi sayılabilecek olan “her seslenişe cevap verme durumu” belirtilmektedir. Bu durum herkesin her zaman bir özne olarak ideolojik kabul etme kurallarını yerine getirdiğini ortaya koyar. Tabi olma, evrensel tanıma ve güvence ile birlikte özneler işler. Hem de kendiliklerinden işler. İdeolojinin özne kategorisi sayesinde hiçbir zora gerek kalmaz. Zaten sürekli üretim ilişkilerinin yeniden üretimini sağlanması için gerekli olan da budur.

⁴⁵ Althusser, Louis, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, s.101.

İşte bu belirlenmiş kuralları uygulayan bireyler, somut, bireysel, başkası ile karıştırılmayan ve yeri tutulamaz özneler olarak yerlerini alırlar. Dur durak bilmeden özne diye seslenen ideolojiler, özneleri istihdam ederler.⁴⁶ Dolayısıyla birden çok ideolojinin yarattığı etki üst üste biner, birbirleri ile kesişir. Ancak her öznenin mutlaka altında birleştiği bir “devlet ideolojisi” vardır. Bununla birlikte görece bağımsız birçok ideolojiye tabi olmuş durumda olabilir. Çünkü birden çok devletin ideolojik aygıtı vardır. Her özne aynı anda birden çok ideolojinin etkisi altında yaşamaktadır. Bu nedenle aile, ahlak, din, siyaset alanlarındaki görevleri birbirleri ile uyumlu kılmak gerekmektedir.

Althusser’e göre somut insanlar, tarihte zorunlu olarak öznedirler. Çünkü tarihte özne olarak eyleyler.⁴⁷ Althusser’e göre tarihi halk kitleleri yapar.⁴⁸ Ancak, tarihin öznesi yoktur. İnsanlar tarihin öznesi değildir. Üretimi yerine getiren bireylerin arasındaki üretim ilişkileri gerçek öznelerdir.⁴⁹ Bireyler, ki Althusser toplumsal bireyler der, toplumsal pratiklerin etmenleri olarak etkindirler. Ancak etmen olarak ele alındığı zaman bireylerin özgür ve kurucu olmaları bu noktada çok zordur. Zaten genellikle üretim ve yeniden üretime ilişkin toplumsal ilişkilerin tarihsel var oluş belirlenimleri içinde bu belirlenimlere bağlı olarak eyleyler. Bu belirlenimler ise iş süreci, iş bölümü, örgütlenme, üretim ve yeniden üretim, sınıf mücadelesidir.⁵⁰

⁴⁶ Elliott, Gregory, *Althusser; A Critical Reader*, Mulhern, Francis, Althusser in Literary Studies, Blackwell Press, Hong Kong 1994, s. 160.

⁴⁷ Harnecker, Marta, “*Althusser and The Theoretical Antihumanism of Marx*”, s.6.

⁴⁸ Kearney, Richard, *Modern Movements in European Philosophy*, s.301.

⁴⁹ Age., s. 303.

⁵⁰ Althusser, Louis, *Jhon Lewis’e Cevap*, Çev. Alp Tümertekin, İthaki Yayınları, İstanbul, 2004, s.111.

Öznelere, edilgin olarak kendi adları ile çağrıldıkları ideoloji içerisinde, ideoloji tarafından belirlenirler. Kim oldukları, kökeni ideoloji tarafından kurulur. Onlara dünyada gerçekten bir yer işgal ettiklerini kabul ettirebildikleri ölçüde uygun öznelere kurarlar. Örneğin dinsel ideoloji belirli bir yaştan itibaren çocuğu özne olarak kurmaya ve kendine maruz bırakmaya başlar. Althusser bunu şöyle açıklar: “ İşte senin kim olduğun sen Pierre’sin. İşte senin kökenin... İşte senin dünyadaki yerin, işte senin ne yapacağın, eğer sevginin yasasını gözetirsen kurtulacaksın.”⁵¹

Eğer özne bu seslenişten sonra, “evet bu benim gerçekten, ben bu dünyada patron, asker, öğretmenim” diyebiliyorsa, ideolojinin buyruklarına uyması sağlanabiliyorsa, özne olarak kurulmuş demektir. Tüm ideolojilerin bunu yapabilmeleri için, genellikle tek, mutlak ve öteki özneye ihtiyaçları vardır. Bu özne de Althusser tarafından “Özne” ile nitelenir.⁵² Bu Özne bireylere özne olarak seslenen, kendi ideolojileri adına eylemesini sağlayan, biricik merkezdir. Örneğin söz konusu ideoloji din ise Özne Tanrıdır. Çünkü öznelere bir başka, en üstün Öznenin varsayılmasını gerektirir. Ahlak alanında Özne görev, öznelere ise vicdanlardır. Hukuk ideolojisinde Özne Adalet, öznelere ise hür ve eşit insanlardır. Siyaset ideolojisinde Özne değişkendir. Vatan, genel ya da özel çıkarlar olabilir, öznelere ise üyeler, seçmenlerdir. Althusser, “mutlak Özne” adına seslenen ideolojinin yapısının ayna nitelikli, yansımali ve çifte yansımali olduğunu, aynadaki suretin ideolojiyi oluşturduğunu ve ideolojinin işleyişini sağladığını⁵³ ortaya koyar. Her ideoloji bir merkeze sahiptir, her Özne de merkezdeki biricik yerde bulunur. Özne, öznelere her şeyin gerçekten de böyle olduğu yolunda güvence vererek, onları

⁵¹ Althusser, Louis, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, s.108.

⁵² Assiter, Alison, *Althusser and Feminism*, Pluto Press, London, 1990, s. 126.

⁵³ Althusser, Louis, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları* s. 111.

özneler kılarak işler. İdeoloji burada çifte ayna nitelikli bir yapı sergiler. Bireylere özne olarak seslenirken, Özne ile öznelerin kendi aralarında birbirlerini tanımaları ve öznenin kendini tanımasını sağlar. Üstelik her şeyin tam da böyle olduğuna dair güvence verir. Tüm bunlar, öznelerin arkalarında somut bir güç olmaksızın işlemlerini ve kendilerinden beklenenleri yerine getirmelerini sağlar. Althusser, “aslında hiçbir şeyin böyle olmadığını, bu işleyiş sayesinde toplumsal işbölümünün, sömürü, baskı, ideolojikleştirme, bilimsel pratik alanlarında, bireylerin vicdanlarında ve maddi davranışlarında her gün ve her saniye yeniden üretimin sağlanması için böyle olması gerektiğini”⁵⁴ belirtir. Özne “Özne”nin emirlerine özgürce uyar. Bunun nedeni de tanınmayan bir gerçeklik olan üretim ilişkilerinin ve ondan türeyen ilişkilerin yeniden üretimidir.⁵⁵

İdeoloji somut olarak işler. Bunun sebebi sadece devletin ideolojik aygıtları ile somutlaşmasından kaynaklanmaz. Bu aynı zamanda özne olarak kurduğu bireyleri işler kılmasından kaynaklanır. İdeoloji öznelerin arasındaki hiyerarşik düzeni belirler. Toplumsal kimlikleri ortaya çıkartır. Özne ideolojik ortamda kurulur. İdeoloji maddi hayatı değil, maddi hayat ile birey arasındaki ilişkiyi temsil eder. Otomobili olmayan otomobil gölgesi gibi.⁵⁶

İdeoloji, kurduğu öznelerin her türlü etkiyi kendi etkileri olarak görmelerini sağlar. Bu bir çeşit kendine mal etme işlevidir. Kendine mal eden özne, ideolojinin başarılı olmasını sağlamış demektir. Özne artık olan biten her şeyin merkezi olarak konumlandırır kendini. O artık hayali bir merkezdir. İdeolojiler

⁵⁴ Age., s. 103.

⁵⁵ Erdem, Haluk, “Althusser’in Felsefesi’nin Temel Kavramları”, Kaygı, s. 47.

⁵⁶ Cemal, Mustafa, ‘Hegelci Marx’ımı, Spinozacı Althusser’imi?’, www.hekim.8k.

sadece özneler için var olduklarından, özne için olmayan ideoloji söz konusu değildir. İdeolojiler özne ile gerçeklik kazanırlar. İdeoloji dışında tanrı ya da tin gibi farklı adlarla da işleyebilirler.

Althusser, özne için ‘özgür bir öznellik’, ‘hareketlerinin yaratıcısı ve sorumlusu olan inisiyatif merkezi’, ‘daha yüksek bir otoriteye boyun eğmiş’ nitelendirmelerini kullanır.⁵⁷

Althusser’e göre, tarihin özneleri insanlar değil, ekonomik ideolojik ve siyasi yapılarıdır. Tarihin gerçek öznesi üretim ilişkileridir ki bunlar eylemleri oluşturacak biçimde insanların rollerini ve konumlarını belirler. Kısaca edilgin özne Althusser’e göre üretim sürecinin tetikleyicisi değil, taşıyıcısıdır. Ama bu durum öznenin taşıyıcılığın farkına varmaması anlamına gelmez.

1.2. İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları

Marx’ın kuramını geliştirerek ideoloji kavramını ortaya koyan Althusser’e göre, toplumsal üst yapının iki farklı ve bağlantılı kurumu olan devletin baskı aygıtları ve devletin ideolojik aygıtları; verili bir toplumun üretim biçimlerinin kendisini sürdürmesi için gereken koşulların yeniden üretilmesi ve öznenin genel ideoloji çerçevesinde kurulması ile ilgili bir işlev görmektedirler. Devletin ideolojik

⁵⁷ Erdem, Haluk, “Althusser’in Felsefesi’nin Temel Kavramları”, s. 47.

aygıtları, ideoloji çerçevesinde bireyin özne olarak kurulmasına yardım ederken, ideolojiyi somutlaştırır ve ona maddi var oluş kazandırır.

Marx'a göre sınıf çatışmasının yaşandığı temel alan olan ideolojide sınıflar kendi hegemonyalarını kurmanın mücadelesini verirler ki bu hegemonya mücadelesi aynı zamanda maddi ve zihinsel üretim araçlarını da içerir.⁵⁸ Sınıf çatışmaları ile parçalanmış durumda olan toplumun dağılmasını önlemek için bu karşıtlıkların üzeri ekonomik eşitsizliklerin dağılımını haklılaştıran ve toplumu bütüncül göstermeye çalışan fikirlerce örtülmüştür. Doğalarının gizlenmesi ve eşitsiz dağılımlarının haklılaştırılması noktasında Althusser devreye devletin baskı ve ideolojik aygıtlarını sokacaktır.

Devletin baskı aygıtları son noktada zora dayalı olarak işlev görürken, ideolojik aygıtları emek gücünün rızasını sürekli yeniden üretirler.⁵⁹ Modern devlette devletin ideolojik aygıtları ve devletin baskı aygıtı birlikte işlevsellik kazanır.⁶⁰ Devletin ideolojik aygıtları, üretim ilişkilerinin yeniden üretimini öznelere vicdanında sağlayan, "ideoloji" ile işleyen aygıtlardır. Devletin birden çok ideolojik aygıtı vardır. Bunlar görünüşte dağınık olmakla birlikte, büyük ölçüde özel alanda toplanmışlardır. Özel ya da kamusal alanda bulunmaları önemsizdir. Önemli olan işleyişleridir. Kiliseler, sendikalar, aileler, okullar, gazeteler ve kültürel kuruluşlar bunlara örnek olarak verilebilir. Devletin baskı aygıtı ise bir tanedir ve tümüyle kamusal alanda yer alır.

⁵⁸ Fairclough, Norman, *Dil ve İdeoloji*, Çev. Barış Çoban, Zeynep Özarslan, Nurcan Ateş, Su Yayınları, İstanbul, 2003, s.266.

⁵⁹ Louis Althusser's ' *Ideology and Ideological State Apparatuses* ', colorado/edu/english.

⁶⁰ A Reading Guide, *Althusser on Ideology*: arasite.org/nalt2.htm

Althusser, “Devletin İdeolojik Aygıtları’nı; “Dinsel, Öğrenimsel, Aile, Hukuki, Siyasal, Sendikal, Haberleşme, Kültürel” olarak belirlemiştir.⁶¹ Bu çeşitliliğe rağmen, işleyiş anlamında onları birleştiren şey “egemen ideoloji”dir.

Egemen sınıfın ideolojisi altında tüm çeşitliliğe ve çelişkilere karşın bir birliğe sahiptirler. Dolayısıyla egemen sınıf sadece devletin baskı aygıtında değil, aynı zamanda devletin ideolojik aygıtlarında da egemen konumdadır. Althusser’e göre, hiçbir sınıf devletin ideolojik aygıtları içinde ve üstünde kendi hegemonyasını uygulamadan devlet iktidarını kalıcı olarak elinde tutamaz. Her biri kendine özgü yolda aynı amaca hizmet eden Devletin İdeolojik Aygıtlarının hedefi, egemen ideolojinin yeniden üretilmesidir. Siyasal DİA bireyleri devletin siyasal ideolojisine uyumlu kılarken, İletişim DİA’sı da egemen ideolojiyi yurttaşlara taşır.⁶²

Ancak salt ideolojik aygıt yoktur.⁶³ Öncelikle ideolojiye ağırlık vererek işlemleri onların gizli ya da hafifletilmiş anlamda baskı içermediğini göstermez. Hatta etkileri devletin baskı aygıtından daha güçlüdür. Kapitalizm öncesi dönemde kilise, yalnızca dinsel işlevi değil, haberleşme, kültür, öğrenimsel işlevleri de yerine getirmekteydi. Günümüzde ileri kapitalist toplumlarda Haberleşme DİA’sı tartışmasız bir öneme sahiptir. Okul ideolojik aygıtı ise bir sürü beceri öğretirken Althusser’e göre, egemen ideolojiye tabii olmayı, ideoloji pratiğinin egemenliğini sağlayacak şekilde öğretir. Eskiden kilise- aile DİA’larının yerini günümüzde okul-

⁶¹ Althusser, Louis, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, s. 169.

⁶² Age., s.171.

⁶³ Age., s.171.

aile DİA'sı almıştır.⁶⁴ Althusser, tüm sınıfların çocuklarının anaokulundan başlayarak çocuğun etkiye en açık bulunduğu çağda aile ve öğrenimsel DİA'sı tarafından egemen ideolojiye tabi tutulduklarını belirtir.⁶⁵ Başka hiçbir şekilde de bu çocuk kitlesi, haftanın altı günü sekiz saatten yıl boyu bu kadar çok egemen ideolojiye tabi bırakılamaz.⁶⁶ Kısacası devlet, toplumun rızasını sağlayarak toplumsal yeniden üretim yapmayı ve hegemonyayı, devletin ideolojik aygıtlarını kullanarak sağlar.

İdeoloji özneyi belirli bir konuma yerleştirirken, devletin ideolojik aygıtlarında somutlaşır. Ancak tam olarak öznenin bilincine işlemesi ve kendiliğindenliğini yok etmesi mümkün olamaz. Ancak genel ideolojiyi kabul ettirmesi bağlamında söz konusu olabilir.

Althusser, devleti yönetici sınıfların artı değerini zorla elde edilmesi sürecine boyun eğmesi için işçi sınıfı üzerindeki egemenliklerini güven altına almalarını sağlayan bir baskı makinesi olarak görür.⁶⁷ Bunu sağlayabilmek için, devlet iktidarının altında, devletin baskı aygıtı ve devletin ideolojik aygıtları bir araya gelmiştir. İdeolojik aygıtların ve baskı aygıtının birlikteliği devlet iktidarını ellerinde bulunduranların siyaseti ile sağlanır. Ancak devlet iktidarı ile devlet aygıtı birbirinden ayrılmalıdır. Aralarında işleyiş tarzının farklılığına dayanan bir ayırım vardır. Buna göre, baskı aygıtı şiddetin önceliğinde, zor kullanarak işlerken, ideolojik aygıtlar ideolojinin önceliğinde işler. Devlet aygıtı, devlet başkanlığı, hükümet,

⁶⁴ Assiter, Alison, *Althusser and Feminism*, Pluto Press, London, 1990, s. 149.

⁶⁵ Age., s.179.

⁶⁶ Age., s.181.

⁶⁷ Age., s. 163.

yürütme erkinin aracı olan idare, silahlı kuvvetler, adalet, mahkemeler ve imkânlarını kapsar. Devletin sert çekirdeği baskı aygıtıdır. Tanımı gereği güç ve direniş ile donanmıştır. Demirden disiplin olarak en ciddi iç baskıya tabidir. Aynı anda birden çok işlevi yerine getirmektedir. Bu aygıtın bir bölümü yasaların çiğnenmesini, yasalara karşı gelenlerin yakalanmasını, hukuk tarafından verilen cezaların uygulanmasını sağlar. Görevi, son kertede sömürü ilişkileri olan üretim ilişkilerinin yeniden üretiminin siyasal koşullarını baskı aygıtı olarak özünde zor kullanarak sağlamaktan ibarettir. Aynı zamanda da baskı yolu ile devletin ideolojik aygıtlarının işleyişinin siyasal koşullarını sağlar.

Zorlama, cezalandırma gibi tanımlar ile ifade edilebilecek hukuk sistemi de temelde polis kuvvetleri, mahkemeler, ceza ve hapisaneleri kapsayan baskı aygıtları içerisinde yer alır. Ancak devlet ile bir bütün meydana getiren hukuk pratiği özellikle edimsel baskıya dayanmaz, baskı çoğu zaman önleyicidir. Baskı aygıtının bizzat müdahalesi olmadan ve bir baskı süreci başlatılmadan uyulan çok sayıda sözleşmeyle kıyaslandığında devletsel biçimde bir müdahale görülür. Taraflar jandarma korkusu ile suç işlememe durumuna girerler. Hukuki ideoloji jandarmanın yerini tutar ancak yerini tuttuğu ölçüde jandarma değildir. Jandarma fiziksel müdahalede bulunan baskıcı bir güçtür. Hukukun ihtiyaç duyduğu devlet aygıtının bir bölümü olan baskı aygıtına Althusser hukuki ideoloji adını verirken, buna hizmet edenin de ahlaki ideoloji olduğunu belirtir.⁶⁸ Bu bağlamda jandarma örneğinde, tutuklayan ve nakleden bir devlet kuvveti olarak belirtilen jandarma, bir üniforma ile devlet şiddeti olarak belirecek; ancak şiddet yolu ile var olduğunu unutturmak için hukuki işlev, devlet aygıtının kurallı şiddeti ile işleyecektir.

⁶⁸ Age., s. 90-91.

Althusser hukuki ideoloji sayesinde bir çok durumda devlet şiddetinin müdahalesine ihtiyaç duyulmadığını ortaya koymaktadır. Hukuksal pratiğin işlemesi için yeterli olan hukuki ve ahlaki bir ideolojidir. Kısaca hukuk artık tek başına ele alınamaz. Hukuki ahlaki ideoloji uzmanlaşmış baskı aygıtı ve hukuktan oluşan sistemin bir parçasıdır. Hukuki ideoloji sayesinde, her öznenin vicdanında üretim ilişkilerinin yeniden üretimi ara verilmeksizin sağlanır. Bu bağlamda da hukuk, üretim ilişkilerini ifade eden, söz konusu bu ilişkileri kendi kuralları içerisinde gizleyen bir sistemdir.

“Üretim-sömürü, burjuva ‘çalışma’ ideolojisi ile işler. Bunun etkilerine ilk önce işçiler maruz kalır, çünkü bu kapitalist sınıf mücadelesinin bir ideolojisidir. ‘İşçileri çalıştıran’ bu ideoloji esas olarak hem yanılısama hem de düzenbazlık anlamına gelen, ama işçi sınıfı tarafından mücadelesi verilmediği sürece ‘başarılı olan’ şu öğeleri içerir:

- 1. Emegın değeri ödenir şeklindeki burjuva hukuku yansıması,*
- 2. Çalışma sözleşmesine uyma ve dolayısıyla işletme içi düzenlenen kurallarına uyma gereğine denk düşen hukuki-ahlaki ideoloji,*
- 3. İş bölümünde farklı görevlerin olması ve buralarda görev yapacak kişiler olması gerektiğini ileri süren ekonomist teknisisit ideoloji.*

Bu ideoloji işçileri çalıştırmaya baskıdan daha fazla katkıda bulunur.⁶⁹

Egemen sınıfın ideolojisi bireylerin bilinçlerine ve davranışlarına nüfuz ettiğinden, devletin ideolojik aygıtları, bireysel bilincin en gizli yerlerine kadar üretim ilişkilerinin yeniden üretimini sağlar. Egemen ideolojiyi gerçekleştirir. İdeoloji ve içinde ideoloji bulunan devletin ideolojik aygıtları toplumsal sınıfları sahneler. Althusser’e göre Marx’ın deyimi ile insanların sınıf mücadelesinin bilincine ideolojinin içinde varmış olmaları, devletin ideolojik aygıtlarında sınıf mücadelesi biçimlerinin doğası olduğunu söylemeye olanak tanır. Çünkü, Althusser,

⁶⁹ Althusser, Louis, *Yeniden Üretim Üzerine*, Çev. Işık Ergüden, İthaki Yayınları, İstanbul, 2005, s. 72.

ideolojinin var olduğu yerin fikirler ya da önyargılar gibi görünmesine rağmen yazılı ya da sözlü pratikler olduğunu belirtir.⁷⁰ Kısaca, devletin ideolojik aygıtları, sınıf mücadelesine sahne olmaktadır. Okulda, kilisede, haberleşmede, ailede vs.her birinin kendine özgü tarzı ile bu durum gerçekleşmektedir.

Dolayısıyla, Althusser'e göre, ideolojinin var olduğu yer tinsel dünya ya da fikirler dünyası değildir. İdeoloji kurumlarda ve bu kurumların pratiklerinde bulunmaktadır. Aygıtların içinde ve pratiklerinde yer almaktadır. Bu bağlamda da Althusser öznenin kendine ait bilincinin olabileceğini belirtmektedir.

Althusser, ideolojinin dışında olup bitermiş gibi görünen her şeyin aslında ideolojinin içinde olup bittiğini, ideolojinin dışında olduklarını sananların, ideolojinin içinde olduklarını belirtir.⁷¹ İdeoloji asla ben ideolojiğim demez. Ancak devletin ideolojik aygıtları ile çevrilmiş olmasına ve ideolojinin içinde bulunmasına karşın, Althusser'e göre özne kendisini ideoloji içerisinde özgür ve bağımsız eyleyen olarak kurabilmektedir. İdeolojinin dışında olmanın tek yolu bilimle olmaktır. Althusser, yanlış bilinci ideolojiyle, doğru bilinci ise bilimle özdeşleştirmiştir. Felsefenin yapısında bulunan yanılsamalara karşı pozitif bilimi ortaya koymuştur.

⁷⁰ Althusser, Louis, *Yeniden Üretim Üzerine*, s. 121.

⁷¹ Althusser, Louis, *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*, s. 104.

1.3. İdeolojik Özneden Özgür Bireye:

Frankfurt Okulu ve Althusser

Althusser'in ideoloji sorunsalında, Marksist gelenekten hareket ederek her türlü baskıya karşı eleştirel düşüncüyü savunan ve düşüncenin özgürleştirici olmasından yola çıkan Frankfurt Okulu önemli bir duraktır. Frankfurt Okulu üyeleri, bireyin kendiliğini oluşturabileceğine ve öznenin özgürleşebileceğine yönelik düşünceler üretmişlerdir. Okulun düşünsel yapısını oluşturan Eleştirel Kuram, bilginin doğası hakkında geleneksel görüşlerin köklü bir biçimde yeniden gözden geçirilmesini gerektiren bir yapıya sahiptir. Teorinin amacı insanın aydınlanmasını, gerçek çıkarlarını görmesini sağlamak, insanları özgürleştirerek kendilerine farkında olmadan dayattıkları zorlamadan kurtulmalarına yardımcı olmak ve kendiliklerini geliştirmelerini sağlamaktır.

Enstitünün araştırma konusu yaptığı birey, bilinçli bir insan olarak kendiliğinin farkında olan, kendi kimliğini tanıyan ve toplum içerisinde yaşayan bireydir. Bu bağlamda kendi üzerine düşünmeyi sağlayan dönüşlü bir yapıya sahip olan teori, kendine gönderme yapar. Örneğin, eksiksiz toplum teorisi, yalnızca toplumsal kurumlar ile pratikleri değil, bireylerin toplum hakkında sahip olduğu inançları da araştırır. Enstitü üyelerinin geliştirdiği eleştirel perspektif de, ideoloji eleştirisi ve ideolojinin bilince etkileri ile uğraşan bir perspektiftir. Öncelikle ideoloji ile gerçeklik arasında bir uzaklık olduğunu varsayar.⁷² Çarpık iktidar ilişkilerini gizlemeye ve meşrulaştırmaya çalışan, gerçekliği bireylerin zihnine ters biçimde

⁷² Age., s. 42.

düşüren ideoloji eleştirisini temel alır; toplumsal çelişkilerin üretimini ve yeniden üretimini konu eder.

Bilinç ve ideoloji sorunsalı konusunda, Frankfurt Okulu üyeleri bireysel öznenin bilincini anlamak için tekil bireylerden değil, toplum içindeki topluluğun parçaları sayılan bireylerden yola çıkmışlardır. Bunun sebebi, devlet, hukuk, ekonomi, din gibi maddi ve tinsel kültürün bir arada ele alınarak değerlendirilmesinin, bireysel öznenin anlaşılmasında büyük önemi olmasıdır. Toplumdan kopmuş birey bir yanılsamadır. Özgürlük duygusu, adalet duygusu gibi insani özellikler bireysel olduğu kadar da toplumsal özelliklerdir. Gelişmiş birey, gelişmiş bir toplumun ürünüdür. Bireyin kurtuluşu toplumdan kurtuluş ile değil, kitle kültüründen kurtuluş ile sağlanabilir.⁷³ Enstitü özellikle altyapı üstyapı ilişkileri içerisinde tikel varoluş ile tümel akıl, gerçeklik ve düşünce arasındaki sorunsalı ele almıştır. Tikel olanın çıkarı ile tümel olanın çıkarının eklemlenmesi sonucu pozitif özgürlük ortaya çıkacaktır.⁷⁴

Eleştirel Kuram, başlangıçta bireylerin Althusser'in ideoloji sorunsalında ortaya koyduğu gibi, ideoloji içerisinde yanlış bilince sahip olduklarını, özgür olmayan varoluş durumunda olduklarını ve kendi bilinçlerine sahip olmadıklarını düşünür. Bu bağlamda yanlış bilince sahip olmak ve özgür olmayan varoluş birbirine içkin biçimde bağlıdır. Bireyin bundan kurtulması ancak özgürleşmesi ile olanaklıdır. Aslında başlangıçtaki bu özgür olmayan varoluş durumunu bireyler kendilerine dayatmışlardır. Doğal olmayan, kendini dayatan toplumsal kurumların doğru

⁷³ Age., s. 151.

⁷⁴ Jay, Martin, *Diyalektik İmgelem*, Frankfurt Okulu ve Toplumsal Araştırmalar Enstitüsünün Tarihi, Belge Yayınları, Aralık 2005, s.94.

olduğunu varsaymışlar, meşru olarak kabul etmişler ve tüm toplumun paylaştığı ideolojik dünya resmini olduğu gibi kabul etmişlerdir. Zorlayıcı toplumsal kurallardan kurtulmaları için, onları meşru kılan ideolojik dünya görüşünden, yanlış bilinçten kurtulmaları, kendiliklerini geliştirmeleri gerekir.

Ancak burada sözü geçen ideolojik yanılğı, bireylerin yaptığı bir hata, bir tesadüfî yanlış anlama ya da başkası tarafından aldatılma değildir. Eylemde bulunan bireyler toplumsal kurumları kendileri üretmiş ve dünya görüşlerini muhafaza etmişlerdir. İşte sorun da bireylerin kendilerine dayattıkları bu durumdan nasıl çıkacakları ve özgürleşecekleridir⁷⁵ Frankfurt Okulu özgürleşmenin olanaklılığına, ideolojiden sıyrılan bireyin kendiliğini geliştireceğine kesin gözüyle bakmış, bunun nasıl olabileceğini araştırmıştır.⁷⁶

Eleştirel Kuram, bir grup bireyin, sahip olduğu inanç hakkında, onu kabul ettiği koşullarla ilgili olarak dönüşlü olarak düşünseydi o inançtan vazgeçerdi, denebiliyorsa, bu durumda bu inancın birey için kabul edilemez olduğunun söylenmiş olacağını belirtir. Yanlış bilinç kavramını da bu açıklama ile ortaya koyar. Bilinç biçiminin ideolojik olması da, bireylerin arzu ve isteklerine engel olması, baskıyı meşrulaştırarak devamlı kılması anlamında kullanılmıştır. Yani ideoloji bireylerin tümüyle özgür ve bilgilendirilmiş olsalardı meşru kabul etmeyecekleri şeyi meşru kabul etmelerine neden olmaktadır. İdeolojik dünya resmi, nesnel yanılısamadır. Kendiliğini geliştirmiş bireylerin ideal koşullarda, sınırlandırılmamış bir tartışmaya girselerdi, kendilerini benimsemeye zorlanmış bulacakları dünya

⁷⁵ Geuss, Raymond, *Eleştirel Teori: Habermas ve Frankfurt Okulu*, Çev. Ferda Keskin, Ayrıntı Yayınları, 2002, s.92.

⁷⁶ Bottomore, Tom, *Frankfurt Okulu*, Çev. Ahmet Çiğdem, Vadi Yayınları, Ankara, 1997, s. 30.

resmidir. Bireyler, meşrulaştırma kaynakları olarak görev yapacak inançları değerlendirmek için epistemik ilkeler kümesine sahiptirler. Zorlayıcı toplumsal kurumların, bireylerin dünya resmini özgür tartışmaya tabi tutmalarını engellemeleri sebebiyle bireyler bu dünya resmini taşımaya devam ederler.

Frankfurt Okulu'nun çalışmaları modern kapitalist toplumların üyelerinin iç dünyası üzerinde geniş denetim uygulayarak kendiliğini geliştirmelerini engellemeye çalıştığını ve bireylerini mutsuzluklarının denetiminden bile yoksun bıraktığını ortaya koymaktadır. Frankfurt Okulu üyelerinden Marcuse'ye göre, ileri işleyim toplumlarının ayırt edici özelliğinin özgürleşmeyi isteyen gereksinimleri etkili bir şekilde boğmasıdır. Bu toplumlarda efendilerin özgürce seçimleri efendileri ya da köleleri ortadan kaldırmaz. Günümüz kapitalist toplumunda öznelere sunulan ürünlerle kitle bilincini ayarlama ve koşullandırma etmenleri, beyin yıkar ve bilinci ayarlar. Yanlış bilinç geliştirilmesine neden olurlar. Tek boyutlu düşünce ve davranış kalıbı ortaya çıkartırlar.⁷⁷

Bu durumda eleştirel kuramın ilk görevi, bireyleri acının farkına vardırarak olacaktır. Bireyler acı çektiklerine özgürce katılmalıdırlar. Eleştirel kuram, bu bireylerin acılarının kaynağının, sahte meşruiyet iddia eden toplumsal kurumlarda olduğunu ortaya çıkartmaya doğru ilerler. Burada korkunç bir toplumsal denetim ve köleler toplumu vardır, eleştirinin amacı, bireylerin mutsuzlukları ve kendileri hakkında farkındalıklarını artırmaktır. Ancak, birçok durumda bireyler

⁷⁷ Marcuse, Herbert, *Tek Boyutlu İnsan*, Çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul, 1997, s. 19.

ideolojik vehimden mustarip olmadıklarından, toplumsal uyuşturucuların etkisi altında bulduklarından direnç gösterebilirler.⁷⁸

Frankfurt Okulu'nun temel düşünsel yapısını oluşturan, yukarıda açıklanmış olan eleştirel teori çerçevesinde üyeler, ideoloji sorunsalını incelerken, Marksizmden farklı olarak Althusser'in de kabul ettiği gibi üst yapıyı özerk bir olgu olarak ele almışlardır. Kültür bir üstyapı olgusudur ve toplumsal gerçekliğin anlaşılmasında, dönüştürülmesinde hayati öneme sahiptir. Bu noktada devreye Theodore Adorno'nun "Kültür Endüstrisi" kavramı girer.⁷⁹

Kültür Endüstrisinin içinde tüketimi ve üretimi kitlesel boyutlarda olan kültür ürünleri ortaya çıkar. Birer meta olarak ve şeyleşmiş halde bulunan kültür ürünleri, kitlesel üretim ve tüketim süreci içinde bir sıra görevi görerek toplumu bir arada tutar. Bunun ötesinde bireylerin ideolojik açıdan yeniden üretimini sağlar. Mevcut düzenin devamını sağlayan bu popüler kültür ürünleri, yönetenler için iktidarlarının devamını sağlamada önemli bir araç iken, baskı altında bulunanlar için ise günlük sıkıntılardan uzaklaştıran birer kaçış yoludur. Kültür Endüstrisi, kapitalist sistem içinde işçinin emeğini verdiği işi dışında, sisteme yabancılaşmasını engelleyen, genele uyumunu sürekli kılan bir işlev görür. Bu ürünler, tüm kitlenin anlayabileceği şekilde üretildiklerinden, kolayca izlenebilir; herkesi içine alır ve kimsenin dışarıda kalmasına izin vermez; ticari dolaşım sayesinde de kolayca kitlelere yayılırlar. Zaten Kültür Endüstrisinin ürettiği ürünler, metalaşan sanat yapıtları değildir. Onlar daha en başından pazar için üretilmiş metaldır.

⁷⁸ Geuss, Raymond, *Eleştirel Teori*, s.111.

⁷⁹ Jay, Martin, *Diyalektik İmgelem, Frankfurt Okulu ve Toplumsal Araştırmalar Enstitüsünün Tarihi*, s. 312.

Kitle kültürünün özdeş olduğu kapitalist toplumun en temel özelliklerinden biri, hegemonya ve ikna süreçlerinin gittikçe belirgin bir hale gelmesidir. Kültür, başından beri okul düşünürleri için her zaman çok önemli bir alan olmuştur. Sinema ve radyonun artık sanatla uzaktan yakından ilgisi yoktur. Althusser'in Devletin İdeolojik Aygıtlarının üstlendiği rolü yerine getirmektedirler. Onların iş dünyasının bir parçası oldukları gerçeği, ürettikleri sistemi onaylayan bir ideolojiye dönüşmüştür. Eğlence, geç kapitalizm döneminde işin bir uzantısı, daha iyi bir şekilde gerçekleşebilmesi için verilen bir aradır. İşçinin boş zamanı ve o süreçte kullanılacak eğlence metaları belirlenmiştir. Modern özne, sadece çalışırken değil ama daha çok eğlenirken teslim olmaktadır. Artık, kültür endüstrisi, kendi tüketicisi olan modern bireyi kendisi üretmektedir. Birey, sisteme ve genele karşı çıkmadan, kendi bilincini geliştirmeden varolan sistemi onaylayarak ayakta kalabilmektedir. Bu bağlamda da modern birey sürekli yeniden üretilen bir üründür. Genele, herkese uyması zorlanmamakla birlikte onlar gibi düşünmekte serbesttir; yoksa yabancı olur. Başka bir ifade ile kültür bireyleri çok katmanlı olarak kavrar. Bu kavrayış onların özgürleşmeleri açısından değil, daha fazla yönden baskı altında tutulmaları açısından alır.

1.3.1. Antonio Gramsci ve Hegemonya Kavramı

Marksist düşünürlerden olan Antonio Gramsci Louis Althusser gibi, salt ekonomik alt yapı üzerine yoğunlaşarak yapılan analizlerin, üst yapının işleyişini, ideolojinin etki boyutunu tam olarak açıklayamayacağından, hareketle, üst yapı

kurumlarının görece özerkliğini gündeme getirmiştir.⁸⁰ Devletin zora dayalı iktidarını vurgulamak yerine, ikincil konumdakilerin sisteme olan rızasını sürekli biçimde kazanılmasını ve yeniden kazanılmasını içeren ‘hegemonya’ kavramı üzerinde durmuştur. Alt ve üst yapının bütünü anlamına gelen “tarihsel blok”, hem toplumsal üretim ilişkilerini hem de üstyapının karmaşık bütünü yansıtır. Bir sınıfın, toplumun tümü üzerindeki siyasal ve kültürel hegemonyası olarak nitelenen sivil toplum, Gramsci’nin ‘tarihsel blok’unun düşünsel ve etik boyutudur. Sivil toplumun kuşattığı alan ideolojinin alanıdır.⁸¹ Devlet ve ekonomi arasındaki tüm aracı kurumlar bu kavramla somutlaşır. Örneğin, özel televizyon, kilise, aile, anaokulu gibi. Bunlar bireyleri egemen iktidara baskıdan çok rıza ile bağlayan hegemonik aygıtlardır.⁸² Gramsci’nin hegemonyasında baskı ve onay sentez haline dönüşmüştür. Bu bağlamda yaratılan duygu, kendi kaderini tayin ediyor konumda olmaktadır. İdeolojiden farkı, ideolojinin dayatılabilir olmasıdır. Hegemonya ise ideolojiyi de kapsayan ancak ona indirgenemeyen daha geniş bir kategoridir. Bir egemen sınıf kendi iktidarı için gerekli rızayı ideolojik araçlar ile sağlayabilir. Hegemonya ise ekonomik olmaktan çok, siyasi bir biçim alabilir. İdeolojinin Althusser’in belirttiği gibi kendisini gizleyerek işleme, doğallaşması ve otomatikleşmesi, Gramsci’ye göre ortak duygu haline getirilir.⁸³ Hegemonya ile ideoloji kavramı genişlemiş, zenginleşmiş ve soyut olan ideoloji kavramına maddi bir yapı ve siyasi kesinlik kazandırmıştır. Louis Althusser de bu bağlamda ideolojiyi miras almıştır.

⁸⁰ Barrett, Michele, *Marx’dan Foucault’ya İdeoloji*, Çev. Ahmet Fethi, Doruk Yayınları, Ankara, 2004. s.79.

⁸¹ Özbek, Sinan, *İdeoloji Kuramları*, s.145.

⁸² Eagleton, Terry, *İdeoloji*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1991, s. 165.

⁸³ Fairclough, Norman, *Dil ve İdeoloji*, s.171.

Her ikisi de Batılı kapitalist toplumlarda, toplumsal iktidarın, iktidarını baskıcı olmayan araçlarla sürdürmesinde ideolojinin önemini vurgularlar. Egemen iktidarın, kendi yönetimi için hâkimiyeti altındaki insanların rızasını sağlamak amacıyla başvurduğu pratik stratejiler alanı olan hegemonya sadece kapitalizme özgü değildir. Her siyasi yönetim biçimi için geçerlidir. Ancak kapitalist toplumlarda rıza ve baskı arasındaki denge birinciden yana kaymaktadır. Şiddete başvurulduğunda ise devlet ideolojik güvenilirliğini açıkça yitirmektedir. İktidar doğallaşmış ve toplumsal yaşamın içine yayılmıştır. Kapitalist toplumlarda her birey kendi çıkarları peşinde koşan görünüşte özerk bireyler olduğundan siyasi denetimin kurulması için yönetilenlerin, söz konusu düşünceyi içselleştirmeleri, kendilerinin kılmaları ve her yere taşınmaları gerekir.⁸⁴

Temel hegemonyacı stratejilerden birisi, ortak duyunun inşasıdır ve işleyişi gizlidir. Örneğin, toplumda suçluların cezalandırılması gereken kişiler olduğu, bu bireylerin zayıf kişilikli ve günahkar oldukları, ortak duydur. Suçluluğun bireysel değil, toplumsal nedenlerden kaynaklandığı anlamı engellenmiş olur. Bu ortak duyu alt sınıflar tarafından da kabul edildiği sürece, Gramsci'ye göre, hegemonya işlemektedir. Gösterilen rıza bir anlık bile olsa, bu hegemonyanın zaferidir.⁸⁵

Althusser'in Devletin İdeolojik Aygıtlarından olan ve Gramsci'ye göre kapitalist toplumlarda çoğunluğun rızasını sağlamaya yardımcı olan üst yapı

⁸⁴ Eagleton, Terry, *İdeoloji*, Çev. Mutallip Özcan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1996, s.168.

⁸⁵ Fiske, Jhon, s.226.

kurumlarının başında medya gelir.⁸⁶ İdeolojik gereç başlığı altında sunduğu bu sorunsal, egemen sınıfın ideolojiyi nasıl organize ettiğini belirtmek için ortaya konmuştur.⁸⁷ Diğerleri ise, eğitim, hukuk, aile, kilise, sendika gibi sivil toplum kuruluşlarıdır. Gündelik etkinlikler ile kültürün ayrılmaz bir parçası olduğuna gönderme yaparlar. Gramsci, mimariyi de ideolojik yapının sınırlarına alır. Buna göre, cadde, alan isimleri ideolojik gereç başlığında tartışılabilir.

İdeoloji Gramsci'ye göre insan eylemlerinin düzenleyicisidir ve insanın toplum içerisindeki konumu bağlamında, toplumsal çelişkiler hakkında bilgi veren bir yapıya sahiptir. İdeoloji, Gramsci için Althusser'de de olduğu gibi, maddi içerik taşıyarak; sanattan siyasete, hukuktan eğitime kadar tüm yaşama ilişkin bir dünya kavrayışının eseridir.

Hegemonyanın yaratılması, Althusser'in ideolojisinde de söz konusu olduğu gibi, özneleri oluşturmaya yönelik bir pratiktir. Hegemonya içerisinde özne kurulur ve ideoloji bu özne için vardır. Öznenin kendi bilincini geliştirmesi ne kadar engellenirse hegemonya o ölçüde zafer kazanır. İktidardaki sınıfın ideolojisini ve sınıf egemenliğini özneler için yeniden üretirken, daima ekonomik sınıfın maddi çıkarlarını ve dünya görüşünü ifade eder.⁸⁸ Hâkim sınıf hegemonyasını ideoloji aracılığı ile işleyerek sınıfların rızasını alır.

Egemen iktidar, inceden inceye oldukça kapsamlı bir biçimde gündelik tüm etkinliklere kültürü yayar ve özneye kendiliğini kurma alanı bırakmamaya

⁸⁶ Çelik, Nur, Betül, *İdeoloji Kuramlarında Özne: Althusser ve Gramsci*, s.117.

⁸⁷ McLellan, David, *İdeoloji*, Çev. Ercüment Özkaya, Doruk Yayıncılık, Ankara 1999, s. 50

⁸⁸ Uşür, Serpil Sancar, s, 34.

çalışır. Anaokullarından cenazeye kadar toplumsal oluşumu ele geçirir. Bu bağlamda Gramsci, modern toplumlarda fabrikaları işgal etmek ve devlete karşı çıkmanın yeterli olmadığını, geniş tanımı içinde ele aldığı “kültür”e karşı mücadele verilmesi gerektiğini savunur. Çünkü yönetici sınıfın iktidarı sadece maddi değil, aynı zamanda manevidir. Bu karşı-hegemonya siyasi, dinsel ve ritüel pratikleri içerir.⁸⁹

Gramsci, bilimin de bir üst yapı, bir ideoloji olduğunu savunur. Buna göre, bilim adamlarının tüm çabalarına karşın, bilim çıplak, nesnel bilgi olamaz. Her zaman bir ideoloji tarafından çepeçevre sarılır. Hegemonya sorunsalında onu sistematik düşünce olmaktan kurtaran Gramsci, sürekli yeniden üretilen bir pratik olmasını sağlamıştır. Bununla birlikte, kapitalizmin yalnızca bir üretim sistemi olmadığını bütünsel bir toplumsal yaşam biçimi olduğunu ortaya koymuştur.

Althusser’in ideolojiye atfettiği anlama benzer şekilde hegemonya kavramını üreten Gramsci, sistematik bir ideoloji kavramı geliştirmemiştir. İdeolojinin hegemonya mücadelesi içindeki tarihsel blok açısından özel önemini vurgulamıştır. Ona göre ideolojinin var oluş temeli maddidir. Tarihsel blok hegemonya mücadelesi içinde kitlelerin rızasını ancak ideoloji ile kazanır. Yani hegemonya mücadelesi ideolojik bir mücadeledir. Her iki düşünür de ideolojinin yanlış bilinç olarak ele alınmasını reddeder. İdeolojinin pratik olduğundan hareketle, maddi süreçlerine vurgu yaparlar. Üstyapı ögesi olarak ideoloji söz konusudur.

Kısaca, Gramsci de Althusser’de olduğu gibi, insan aklının yaratıcı ve dönüştürücü rolünü yadsımaz. İdealizmin özne kavramını eleştirerek yalnızca

⁸⁹ Eagleton, Terry, s. 165.

fikirlerle indirgenmenin yanlışlığını belirtir. Akıl etkindir. Eylemli, etkin, bilinçli insan felsefelerinin temelinde bulunmaktadır. Ancak insan kategorisi, Althusser'de de olduğu gibi soyut bir kategori değil, eyleyen somut insandır.

1.3.2. Bireyin Özerkliği

Frankfurt Okulu temelde, bireylerin bilinçlerinin kontrol altında tutulduğu bir toplumda değişimin nasıl olabileceğinin çözümlenmesi gerektiğini belirtmiştir. Çünkü öznenin sahip olduğu bilincin kendini değiştirmesi için değişimin oluşturucu öğelerinin, bilincin dışından bulunup harekete geçirilmesi gerekmektedir.

Frankfurt Okulu üyelerinden Max Horkheimer, Althusser ile aynı görüşleri paylaşarak ideoloji içinde kurulan öznenin her zaman kendiliğindenliğini ve öznelliğini savunmuş, bireyliğini totaliter sistem karşısında hiçbir zaman vazgeçilemeyecek bir değer saymıştır.⁹⁰ Ancak günümüz kapitalist toplumunda bireyin özgür özne olanağını yitirmekte olduğunu, kendi denetiminin dışındaki güçlerin nesnesine dönüştüğünü eklemiştir. Yaşadığımız çağ bireyin görece özerkliğini de yok etmekte, teknoloji ilerledikçe ötekinin özerkliği kaybolmaya yüz tutmaktadır. Muhalefet de karşı durması gerekirken, bu durumun bir parçası haline gelmektedir.⁹¹

Günümüz modern toplumunda toplumsal iktidarı ele geçirmenin yolu, nesnelere üzerinde iktidar olmaktır. Eşya üzerinde iktidar kurma isteği ne kadar

⁹⁰ Jay, Martin, *Diyalektik İmgelem, Frankfurt Okulu ve Toplumsal Araştırmalar Enstitüsünün Tarihi*, s. 92.

⁹¹ Horkheimer, Max, *Akıl Tutulması*, Çev. Orhan Koçak, Metis Yayınları, İstanbul, 2005, s. 30.

yoğunsa eşyanın insan üzerindeki tahakkümü de o kadar ağır olacaktır. Gerçek bireysel özelliklerden ve kendilikten de o kadar uzaklaşacaktır.⁹²

Horkheimer'e göre, günümüz modern toplumunda insanlar doğumlarından itibaren uygarlığın baskıcı yüzü ile tanışırlar. Bu güç doğüstü bir güç olarak uygarlığı temsil eder. Çocuk, cezalandırılmamak için boyun eğer. Ancak uygarlığın kendisine karşı bir kızgınlık duyar. Eğer çocuğun boyun eğdiği bir grupsa, çocuğun dünyasında düşünmenin ve tartışmanın aldığı yer de azalacaktır. Süper ego çözülecektir. Çocuğun iki alternatifi vardır: boyun eğmek ya da direnmek. Direnirse kendi doğrularını dile getirmeye çabalayacak, yalnızlığı göze alacak, boyun eğerse, toplumun doğruları ile kendini silecektir. İnsanın kendini bilinçli olarak çevreye benzetmesi, uygarlığın evrensel ilkesidir.⁹³ Bu ilkeye uymakla birlikte kendiliğindenliğini ve öznelliğini topluma teslim etmiş olacaktır.

Öznelliğini bir yana bırakarak hayatının amaçlarını belirleme yetkisi elinden alınan ve her şeyi basitleştirmek zorunda kalan akıl için tek amaç, bu düzenleyici faaliyeti sürdürmektir. Bu faaliyet bir zamanlar özerk bir özneye aitken, kapitalist sistem içinde artık onun elinde değildir.⁹⁴ Bir zamanlar özerk olan özne giderek içerikten arınmış ve sadece bir isim olarak kalmıştır. Doğa üzerinde egemenlik insan üzerindeki egemenliği getirmiştir. Özne dışsal doğanın köleleştirilmesine katılırken kendi içindeki doğayı da boyunduruk altına almıştır.

⁹² Age., s. 146.

⁹³ Age., s. 134.

⁹⁴ Bhaskar, Roy, *Philosophy and The Idea of Freedom*, Blackwell, London, 1991, s.175.

Bireyin varlığını sürdürmesi için sistemin varolma koşullarına uyması gerekmektedir. Toplumdan kaçacak yeri kalmamıştır.⁹⁵

Sistemin koşullarına ve kaçacak yeri kalmamasına karşın bencilliğin fazilet ve onurunu savunan Horkheimer, insanın mutluluğunda toplumsal oluşturucuların rolünü de yok saymaz.⁹⁶ Ona göre birey ve toplum birbirlerine zıt iki kutup olarak şekleştirelmemelidir. Zaten Enstitü materyalizm anlayışında kişisel mutluluğa vazgeçilmez bir önem vermiştir. Bilim adamının inceleyip araştırmaya çalıştığı nesnenin bir parçası olmak durumunda olduğunu belirtmiştir. İnceleme konusu olan toplum özgür ve rasyonel bir insan tercihi olmadığından, bilim adamının algılaması da genellikle onu aşip ardına geçemediği toplumsal kategoriler dolayımı ile gerçekleşmektedir.

Kapitalist toplumda yaşam sadece tüketime indirgenmiştir. Bireyin özerkliği ve kendine ait varoluşu yok olmak üzeredir. Maddi üretim sürecinin ardından sürüklenen bir şey durumuna düşmüştür. Hayat perspektifi, artık hayat olmadığını gizleyen bir ideolojiye dönüşmüştür. Öz indirgenmiştir ve alçaltılmış öz kendini dış görüntüye indirgeyen duruma karşı çabalamaktadır.⁹⁷

Enstitü, kapitalizmin gelişmesinin ardından, totaliteye karşı yüklenilen görevin kişisel mutluluğa oranla ağırlık kazandığını, neredeyse kişisel mutluluğun hiçe sayıldığını, bununla birlikte kendiliğini geliştiremeyen, yok sayılan bireyin

⁹⁵ Habermas, Jürgen, *İdeoloji Olarak Teknik ve Bilim*, Çev. Mustafa Tüzel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 36.

⁹⁶ Horkheimer, Max, *Akıl Tutulması*, s. 57.

⁹⁷ Age., s. 38.

mutsuzluğunu telafi edebilmek için de kitlelere sunulan eğlencelerle, hoşnutsuzluğunun giderilmeye çalışıldığını belirtmiştir. Enstitü sonraki yıllarda bu geçici önlemlerin ne kadar işe yaradığını, ideolojinin bireylerin ne kadar etkisini altına alabildiğini araştıracaktır. Artık, mutluluğu totalite adına görev duygusuna feda eden öznenin eğlencesi, yine totalite tarafından sağlanan kitle eğlence kültürüne bırakılmıştır. Bu da öznenin dinlenirken ve eğlenirken de ideolojiden ayrılmasının engellenmesi anlamına gelmektedir. Çünkü devletin ideolojik aygıtları hep işbaşındadır. Boş zamanlarda insanları yöneten mekanizmalar ile çalışırken yöneten mekanizmalar aynıdır. Althusser'de de benzer şekilde, özne gerek çalışırken, gerek boş zamanlarında 'Devletin İdeolojik Aygıtları'na maruz kalmakta, ideoloji bilincinin en mahrem köşesine kadar işlemektedir. İleri kapitalist toplumda tüketim kendini görünmez kılmış; yemek, içmek, seyretmek bile tüketime dönüşmüştür. Öznenin ideoloji dışında eylemesi için ona alan bırakılmamaya çalışılmıştır. Tüketim artık insanın her yerindedir. İnsanın uyku saatlerinin dışında tüm hayatı ayrıntıları ile düzenlenmektedir. İnsanın ideolojiden kurtulması, kendiliğine ulaşması giderek zorlaşmaktadır. Kitle kültürü her şeye karşı bir komplo olarak bireyselliğin karşısına dikilmiştir. Frankfurt Okulu'nun kitle kültüründen hiç hoşlanmamasının sebebi, demokratik bir kültür olamamasıdır. Kültür Endüstrisi gerçek bir kültür değil, şeyleşmiş kültür üretmekte ve bireyin kendiliğini yok etmeye çalışmaktadır.

Enstitü üyelerinden Theodor W. Adorno öznelliği savunurken Frankfurt Okulu'nun bireyi soyut düşünce kalıpları içerisinde ele almadığını, somut, ekonomik yapı içerisinde bulunan, eyleyen insanların söz konusunu olduğunu vurgulamıştır. Çünkü öznenin var olabilmesi için mutlaka toplumsal ögenin bulunması gerektiğini

belirtmiştir. Ancak bu toplumsal bireyin totalite içinde sürüklenmesi anlamına da gelmez.⁹⁸

Adorno ve Horkheimer, insanın başlangıçta doğadan kopuşunun da, gereken özgürleşme için ilerleme getirmediğini belirtir. Sınıflar arası ayrım güçlendikçe doğaya ve toplum düzenine bağımlılık artmıştır. Bu noktada doğayı egemenlik altına almak derken, Okul düşünürleri iki ayrı süreci kastetmektedirler. Buna göre birincisi, insanın içindeki doğasını egemenlik altına alması, ikincisi ise, teknik yaşama alanı yaratılarak insanın doğadan yabancılaşmasıdır. Doğanın ekolojik sistemine zarar verilirken, insanların ayrılmaz parçası olan doğal yanı denetim altına alınmakta ve doğa üzerindeki egemenlik, insan üzerindeki egemenliği getirmektedir. Modern kapitalist toplumlarda, insanın özgürlüğü görünürde artarken, yeni yaşam biçimi insanın kapsamlı bir denetim biçimine maruz bırakmıştır. Birey istemediği, doğal davranış kalıplarına uymayan çarklar arasında yaşamak durumunda kalmıştır. Günümüz insanı için seçme alanı daha geniş gibi görünmektedir. Ancak bu doğru değildir. Seçme şansının artışı beraberinde niteliksel değişikliği getirmiştir. Örneğin ata binmekle otomobil kullanmanın içerdiği özgürlükler oldukça farklıdır. Modern toplumda otomobil kullanmak ata binmek kadar özgürce yapılabilecek bir iş değildir. Uyulması gereken birçok kural bulunmaktadır.⁹⁹ İdeolojinin ağırlıklı bulunduğu bu denetim ve baskı mekanizması kültürel hayatın bir bileşenidir. İçselleştirilerek rasyonalize edilmiştir. Bireyin kendiliğinin geliştirilmesi ertelenmiştir.

⁹⁸ Age., s. 109.

⁹⁹ Horkheimer, Max, *Akıl Tutulması*, s. 123.

Erich Fromm, ideolojinin yer aldığı üstyapı ile ekonomik altyapı arasında kopukluğu giderecek bir köprü oluşturulması gerekliliğini belirtmiştir. Bu köprünün Freud'un psikanalizi olabileceği, böylece materyalizmdeki insanın temel doğası düşüncesini açıklığa ve inandırıcılığa kavuşturabileceğini belirtmiştir.¹⁰⁰ Althusser öncesiz ve sonrasız olarak nitelediği ideolojiyi, Freud'un bilinçdışı kavramından devralır. Bu bağlamda Althusser ideolojinin tarihsizliğini bilinçdışı kavramıyla olan ilişkisi ile açıklar.¹⁰¹ İdeoloji Althusser'e göre bilinçdışı gibi her yerde hazır bulunur, tarihin ötesindedir. Dolayısıyla değişmez. Fromm, Frankfurt Okulu'nun diğer üyelerinin de olduğu gibi, bireyin toplumsal koşullardan bütünüyle soyutlanmadan ele alınması gerektiğini savunmuştur.

1.3.3. Özgürleşmenin Olanaklılığı

Bu noktaya kadar sözü edilen, Frankfurt Okulu'nun düşünsel yapısını oluşturan Eleştirel teori, insanın, tarihinin öznesi ve yaratıcısı olduğu görüşünden hareket etmiştir. Frankfurt okuluna göre, tarihsel özne bizzat insandır. İnsan ilişkilerinin şeyleştiği ve insanın yabancılaştığı ileri kapitalist toplumlarda, tarihsel özne olan insanın kendini gerçekleştirme zorudur. Ancak mücadelesini sürdürebilir ve kendine egemen olan güçlerin, insani amaçları yadsıdığını keşfeder. Bu yolla da öz bilgiye ulaşır. Eleştirel kuram, insanlığın öz bilgisidir.¹⁰²

¹⁰⁰ Jay, Martin, *Diyalektik İmgelem*, Frankfurt Okulu ve Toplumsal Araştırmalar Enstitüsünün Tarihi, s.139.

¹⁰¹ Althusser, Louis, *İdeoloji ve Devletin ideolojik Aygıtları*, s.82.

¹⁰² *Frankfurt Okulu*, Editör: H. Emre Bağce, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2006, s.30.

Bu öz bilgiye nasıl ulaşılabilecektir? Althusser’de öznenin ideolojiden kurtulması bağlamında, Frankfurt Okulu’na göre, bireyler eleştirel teori tarafından aydınlatılabilir ve özgürleştirilebilirler. Eleştirel teori sayesinde kendileri üzerine dönüşlü düşünmeye başlar, bilinç biçimlerinin ideolojik olarak yanlış olduğunu ve maruz kaldıkları zorlamayı kendilerine dayattıklarını anlarlar. Bunu sağlayan eleştirel düşüncenin temelinde bulunan “ideologiekritik” olacaktır. Bireyler bunu anladıkları anda da zorlama, sahip olduğu nesnelliği ve gücü yitirecek ve bireyler özgürleşeceklerdir. Habermas işte bu noktada kendi kendine ortaya çıkmış nesnelğin ortadan kalkacağını, öznenin kendi farkına varacağını, bilinci etkileyen bilinç dışı etkenlerin sona erip, bilincin işlemeye başlayacağını belirtir.¹⁰³ Dolayısıyla, eleştirel sistem sayesinde ideolojiyi geriletme ve bilinçlilik söz konusu olabilecektir. Bu noktadan yola çıkarak Frankfurt Okulu, yerici anlamda ideolojiyi yanlış bilinç olarak kullanmış, pozitif anlamda ideolojiyi ise, başarılı bir aydınlanma sürecinin sonunda eleştirel teorinin hitap ettiği grubun kendinin bilincini kazanması olarak nitelemiştir.

Ancak, Habermas’a göre yanlış bilinç, ne kadar derine kök salmışsa özgürleşmeye o kadar uzak olacaktır. Bu noktada da eleştirel teoride ‘içsel eleştiri’ ilkesi önem kazanmaktadır. Buna göre eleştirel teori, bireyleri aydınlatılmak ve özgürleştirmek istiyorsa, özgürleşme ve aydınlanma araçlarını da bu bireylerin deneyimleri, bilinç biçimleri ve inançlarında bulmalıdır. Habermas, teorinin temel argümanı olarak ‘ideal konuşma durumu’nu kullanır. Bu, bütünüyle özgür ve eşit insanlar arasında mutlak anlamda zorlamasız ve sınırsız tartışma ortamına gönderme yapar. İdeal konuşma durumu Habermas’ta özgürlük durumudur. Bireylerin, ideal

¹⁰³ Age., s. 93.

konuşma durumunda üzerinde anlaştıkları inançlar ‘doğru inançlar’, tercihler ‘rasyonel tercihler’, çıkarlar ise ‘gerçek çıkarlar’dır. İdeal konuşma durumunun koşulları yerine getirilmiş ise bireyler özgürdür.

“Toplumda özgürlük ve aydınlatan düşünmenin birbirinden ayrılamayacağını biliyoruz.”¹⁰⁴ Frankfurt Okulu düşünürleri için, özgürleşmenin sağlanması, kültür endüstrisinin aşılp, gerçek sanatın ortaya çıkması ile mümkündür. Ancak gerçek sanat yapıtı ile ilgilenen insan özgürleşebilir. Bu nedenle Marcuse’ye göre toplumla sürekli çelişki içinde olan sanat, işçi sınıfının ardından, devrimin öznesi olmalıdır. Bu çelişki sanatın, dünyayı değiştirmek için, üretici güçlerin fetişizmine ve bireylerin kendi emekleri tarafından köleleştirilmesinin devamına karşı, siyasal mücadeleye düzenleyici bir düşünce olarak girişini betimler. Mevcut kalıplar aşıldığında sanatın olumlu ve özgürleştirici işlevi kendini gösterecektir. Sanat, bireye genelin içinde sınırlı da olsa belirli bir özgürlük sağlayabilir. Çünkü insanın ütopyasını ve umudunu saklayacak bir alan yaratır. Bu nedenle insanın sisteme karşı en güçlü olduğu alandır. Sanat toplumsaldır. Çünkü içinde bulunduğu duruma muhalif bir konumdadır. Onun bu konumu kazanabilmesinin tek koşulu da özerk olmasıdır. Sanat içinde bulunduğu toplumu yansıtarak değil, onu sorgulayarak bu yerini muhafaza eder. Marcuse bu bağlamda popüler kültür ile yüksek sanatı kesin olarak ayırmış, gerçek edebiyatı, hem topluma yönelmiş bir suçlama, hem de özgürleşmeye bir söz verme olarak almıştır.

¹⁰⁴ Horkeimer, M.,Theodor, A., *Aydınlanmanın Diyalektiği*, Çev. Oğuz Özügül, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1995, s.13.

Sanat, Frankfurt Okulu üyelerinden Walter Benjamin için de ideoloji bağlamında önemli bir sorunsaldır. Sanatın özgürleşme için önemini ortaya koyan Benjamin, yüksek kültür yapıtlarının kitle iletişim araçları ile yeniden üretilmesinin de yapıtların “aura”sını kaybetmesine neden olduğunu söyler. Bu bağlamda da sanat özgürleştirici işlevini yerine getirmekte zorlanır.

Eleştirel düşünce ya da sanatla bireyler aydınlansalar da tümüyle özgürleşemeyebilirler. Dünya resimlerinin yanlış olduğunu görüp, toplumsal kurumun baskıcı olduğunu anlayabilirler ancak baskıcı kurumlar hemen ortadan kalkmaz. İktidar sahibi güçler, kurumun varlığını sürdürmeye devam ederler. Sonuçta, ideolojik zorlamayı dayatan bireyin kendisi olduğundan, dönüşlü olarak düşünme, kendi başına belki toplumsal ezmeyi ortadan kaldıramayacak ancak, bireylerin kendi arzularının engellenmesinde bilinçdışı etkenleri yok edecektir. Ezme meşruiyetsiz kılındığı zaman da özgürlük daha yakın bir konumda bulunacaktır. Kısacası, ideolojik vehim durumunda, aydınlanma, kendiliğinden toplumsal kurumların uyguladığı zorlamalara özgürleşme getirmez, acıyı azaltır. Gerçek çıkarların nerede olduğunu gösterir. Bireyler, özgür olmayan varoluş durumundan aydınlanma sürecine geçebilirler.

Zaten enstitü üyelerine göre, kapitalist toplumda hiçbir şey tamamen verili toplumun egemen ideolojisinin içinde ve onun tarafından biçimlendirilecek kadar ideolojik değildir. Mutlaka gerekli aydınlanmanın sağlanması için bir bırakılmış bir boşluk vardır. Örneğin Marx, devleti tartışırken, onu yalnızca egemen sınıfın bir yönetim kurulu olarak görmemiş, çarpık ilişkilere sahip olan devleti aynı zaman proletaryanın zaferi sonucunda elde edilecek olan toplumsal çelişkileri

ortadan kaldırıp uyumluluğun elde edilmesinin ön belirtisi olarak ele almak gerektiğini belirtmiştir. Somut çelişkiler mutlaka vardır ve tüm ayrıntıları ile belirlendiğinde içlerinde bazı ilerici öğeler bulunabileceğini, bunun gözden kaçırılmaması gerektiğini savunur. Enstitünün kültürel ve estetik konularda yaptığı yoğun çalışmalar, bu varsayımdan yola çıkmıştır. Marx için iyi bir toplum, insana üzerinde edimde bulunulan bir parça olarak bakmayan, bir özne olarak eyleyen ve edimde bulunabilme özgürlüğü tanıyan bir toplumdur.

Frankfurt Okulu üyeleri Marx'dan farklı olarak, özgürlüğün üretim araçları ve üretici güçlerden kaynaklanacak olan değişimin ardından geleceği fikrine karşın, bireysel özgürleşmeyi savunmuşlardır. Bireysel kimlik oluşumu, bürokrasi, devlet, ekonomi ve kültürü farklı alanlarda çözümlenmişlerdir. Toplumun nasıl toplumsal karakter tipini ürettiğini, bireyi nasıl oluşturduğunu incelemişlerdir. Ailenin dış dünyanın baskılarıyla azalmış olan rolü sonucunda, çocuğun kültür endüstrisi tarafından sunulan imajlara benzemeye çalıştığını ifade etmişlerdir. Çalışmaları sonucunda, standartlaşmış, kati düşünce tarzına ve değişmez değerlere sahip, batıl inançları olan, otoriteye körlük derecesinde itaatkâr bireyler ortaya çıkmıştır. İdeolojinin nasıl bu kadar etkili olabildiği, derinden etkilediği, bireyin rasyonel çıkarlarına karşıt da olsa nasıl onu etkisi altına alabildiği konuları aydınlığa kavuşmuştur. Otoriter kişilik tipi ile eleştirel yargı yeteneğine sahip özerk birey karşıt olarak konumlandırılmış, kişilik zayıfladıkça, toplumsal nitelikli etmenlerin etkisinin arttığı, kendiliğin azaldığı ortaya çıkmıştır.

Frankfurt Okulu üyeleri, kapitalizmin dönüşümünün kaçınılmaz olmadığına dair fikirleri nedeniyle ideoloji üzerinde bu kadar çok durmuşlardır. Bu

bağlamda da ideoloji içerisinde ve varolan kapitalist yapının içinde bulunan bireylerin de farkındalık geliştirebileceğine inanmışlardır.

Frankfurt Okulu üyelerinde Adorno ve Horkheimer için önemli olan bireyin, devlet içerisinde yeterli hareket imkânına sahip olmasıdır. Tikelin yaşam umudu da kendi özerkliğine bağlıdır. Tikel, genel, düzen ve yapı içinde var olmak durumundadır, çünkü onun için başka varoluş söz konusu olamaz. Ancak ona teslim olmadan varlığını korumak zorunda, geneli kendi tercihleri ile değişime zorlamak durumundadır. Yukarıda incelenen ‘Kültür Endüstrisi’ kavramıyla kültür, genel tarafından özerkliği işgal edilmiş bir şekilde yeniden tanımlanır. Artık kavram, bir "kültür eleştirisi" değil, tümeli sorgulayan bir "ideoloji eleştirisi" dir.

Frankfurt Okulu’nun ifade ettiği özgürleşme süreci; kendisi için bilincin (öz bilincin) oluşmasına yönelik bir sorun olarak ele alınmıştır. Bu bağlamda Enstitünün düşüncesinin temelinde Hegelci kökenler görülmektedir. Hegel’e göre tarih süreci kendi yabancılaşmasının bilincine varan tinin yollara düştüğünden beri yaşadığı serüvendir.

İKİNCİ BÖLÜM

LOUIS ALTHUSSER'DE ÖZNE YA DA BİREYİN BİLİNCİ

Louis Althusser'de ideolojiye maruz kalan ve özne olarak kurulan bireyler kendilikleri olan, kendi bilinçlerini geliştirmiş öznelerdir. Saf, katışıksız ideolojik özneler değildir. Althusser, öncesiz ve sonrasız bir süreç olarak nitelediği özne kategorisinde, daha doğmadan özne olarak konumlandırılan ve ideolojiye maruz bırakılan öznelerin belirlendiğini ve atandığını kabul eder. Çünkü doğması beklenen her bebek babasının soyadını alacak, kendi isteği olmaksızın ona konulan adla yaşayacak ve küçük yaşlarından itibaren bir çok ideolojiye maruz kalacaktır. Bu ideolojiler, aynı anda, özne olarak konumlandıkları bireye etkide bulunacaklar, onun kim olduğunu, bu dünyadaki yerini, yapması ve yapmaması gerekenleri belirleyeceklerdir. Kendi biricikliği çerçevesinde, yeri doldurulamaz olarak konumlandırılan bu özne, ideoloji tarafından yapılandırılacak ve belirlenecektir. Ancak bu, öznenin tamamen ideoloji tarafından kurulması, kendiliğini geliştiremeyip, ideoloji dışında hiçleştirilmesi anlamına gelmez. Althusser, öznenin maruz kaldığı ideolojiler dışında bir öz bilinç sahibi olduğunu, kendiliğini geliştirdiğini ve bu bağlamda da birbirleri ile çatışan ve resmi kabul edilen ideolojilerin dışında bir bilinç oluşturabildiğini belirtir. Ancak Althusser, Marksist

bir bakış açısından ele aldığı özne sorunsalında idealist öz bilinç kavramı yerine “somut bireyin bilinci”ni söz konusu yapacak ve devletin ideolojik aygıtlarının içerisinde devrimci bilinç geliştirebileceği belirtecektir. Peki, Althusser somut insanın kimlik sorununu nasıl tanımlayacaktır?

Althusser’e göre toplumsal oluşumların özsel ögesi olarak belirlenen ve özneyi kuran ideoloji, kullanılmaya başlandığından beri bilince aitmiş gibi algılanılmaktadır. Ancak ideoloji, O’na göre bilinçdışıdır.¹⁰⁵ Her yerde hazır bulunur, tarih ötesindedir ve değişmez.¹⁰⁶ Tarih dışı olan ideoloji, bu şekilde tarihsizleştiği için, ideolojisiz bir toplum tasarlamayı olanaksız hale getirir. İdeoloji bir tasarımlar sistemi oluşturur ancak, bu tasarımların doğrudan bilinçle ilgisi olmayabilir. Kendi bilincini geliştiren öznenin, genel ideolojiden etkilenmesi bağlamında hem gerçek ilişkisi hem de yaşanan hayali ilişkisi söz konusudur. Yani ideoloji insanların kendi dünyaları ile ilişkilerinin ifadesidir. Gerçek ilişki kaçınılmaz olarak hayali ilişkiye dâhildir. Daha başka bir ifade ile, bir temsil sistemi olarak, bilinç ile alakasız imgeler ya da kavramlardır. İnsanların bilincine çoğu zaman bilinçten geçmeden kendilerini yapılar olarak dayatırlar. Bunlar Althusser’e göre algılanan, kabul edilen ve maruz kalınan kültürel nesnelere. İnsanlara bilinçleri dışında aktarılan yapılar. İnsanların hâkim olamadığı bir süreçle işlevsel olarak insanlar üzerinde etkide bulunurlar. İdeoloji, bilinç düzeyindeki tasarımlar yerine imgeler, mitler ve fikirlerin öznenin algılayışına bağlı olarak kurulması olarak nitelenebilir. Bu bağlamda da ideoloji bir yanılsama olmaktan çıkmakta, gerçekle tam olarak uyum göstermeyen, öznellik içeren bir süreç olarak kendini konumlandırmaktadır. İnsanların dünya ile

¹⁰⁵ Althusser, Louis, *İdeoloji ve Devletin ideolojik Aygıtları*, s. 81.

¹⁰⁶ Age., s. 79.

yaşanan ilişkileri, ideolojiden geçmektedir. Daha başka bir ifade ile, insan etkinliklerini ideoloji içinde ve onun dolayısıyla yaşamaktadır.

İnsanlar dünyadaki ve tarihteki yerlerinin bilincine ideoloji içerisinde varmakta, dünya ile yaşanan ilişkilerini bu ideolojik bilinçsizlik içerisinde değiştirmektedirler.¹⁰⁷ Bu bağlamda da siyasal mücadelenin merkezi ideoloji haline gelmektedir. Althusser'e göre, ideoloji, insanların dünya ile olan ilişkilerine ait bir araç olduğu için, hem birey hem de toplum açısından gereklidir.

2.1. Althusser'in Bilinç Sorunsalında Marksist Temeller

Althusser, bilinç sorunsalını Marksist bir bakış açısı ile temellendirmiştir. Marx'da bilinç, hiçbir zaman bilinçli varoluştan başka bir şey olamaz. Bilincin üretimi doğrudan doğruya insanların maddi faaliyetleri ve toplumsal ilişkilerine bağlıdır.¹⁰⁸ Toplumsal yapı ve devlet, belirli bireylerin yaşam süreçlerinin bir ürünüdür. Ancak burada önemli olan nokta, bu bireylerin zihinde canlandırılan bireyler olmaması, etkide bulunan, maddi üretim yapan, gerçek bireyler olmasıdır. Bu bireyler, istençlerinden bağımsız bir takım sınırlılıklar ve verili temeller altında faaliyet gösteren bireylerdir. Sahip oldukları anlayışların, fikirlerin üreticileridirler.

Sosyal bir çevrede ve gruplar içerisinde yaşayan, üreten insanlar, üretim ilişkilerinde bulunur ve üretim araçlarını kullanırlar. Dolayısıyla tarihi ve sosyal

¹⁰⁷ Althusser, Louis, *Marx İçin*, s.284.

¹⁰⁸ Marx, K., Engels, F., *Alman İdeolojisi*, s.45.

değişimleri yapanlar tanrı, kader ya da bilinmeyen güçler değil, bizzat eyleyen ve üreten insanlardır.

Marx bilinç sorunsalını, kendi teorisinin çerçevesinde kurarken, temel aldığı kavramlar; üretim biçimi, üretici güçler, üretim ilişkileri, toplumsal kuruluş, altyapı ve üstyapı, ideoloji, sınıflar ve sınıf savaşıdır.¹⁰⁹

Devletin insanın nesnelleşmesi olduğunu vurgular. Bilinçle ilgili olduğu gibi diğer açıklamalarında da Marx dinin ya da siyasi ana yapının halkı yaratmadığını, tam tersine halkın bunları yarattığını belirtir. Dolayısıyla, Marx için, bu kavrayış biçiminden yani insan zihninde bulunan bu çarpık durumdan kurtulmanın yolu, yanılısamalı düşüncelerden kurtulmanın yolunu öğrenip, doğru düşünebilmek değildir. Gerçek dünyada bulunan çelişkileri çözmek ve çarpıklığı gidermektir. Başka bir ifade ile, hareket edilmesi gereken temel nokta, toplumsal gerçek ilişkilerdir. Bu bağlamda alt yapı sorunsalına verdiği önem dikkat çeker. O, bilinci alt yapının yansıması, ekonomik ilişkilerin bir sonucu olarak görür. Bilinç, somut-eyleyen, tarihin öznesi olan, toplumsal yapı ve devleti oluşturan insanın bilincidir. Marx'a göre,

“İnsanların anlayışları, düşünceleri, karşılıklı zihinsel ilişkileri onların maddi davranışlarının dolaysız ürünü olarak ortaya çıkar.”¹¹⁰

¹⁰⁹ Althusser, Louis, Özeleştiril Ögeleri, s.66.

¹¹⁰ Marx, K., Engels, F., *Alman İdeolojisi*, s.45.

Buna karşın Althusser üst yapıyı alt yapıdan görece özgürleştirecek (ancak son kertede ekonominin belirleyiciliğini kabul ederek) ve bilinci üst yapıya ait bir olgu olarak ele alacaktır.

Marx, alt yapının yansıması ve gerçek yaşam koşullarının sonucu olarak gördüğü bilinci bu kadar basit temelde açıklamaz. Alt yapıda zaten var olan çelişkilerin ve çarpıklıkların bireyin bilincine ters olarak düştüğünü, bu sayede somut ve eyleyen bireyin bilincinde ideolojinin yeniden üretilebildiğini savunur. Başka bir ifade ile, düşünsel baş aşağılık durumu, sadece insan zihnine ilişkin bir olgu değildir. Gerçek dünya çelişkilerle doludur ve bu çelişkiler bireyin zihnine ters olarak yansır.¹¹¹ Çarpıklık iki ayrı formda mevcuttur (hem gerçek yaşamda hem de gerçek yaşamın yansıdığı zihinsel süreçlerde). Bilincin zorunlu yanılması olarak hem bilinç ters, hem de gerçeğin yani maddi toplumsal pratiğin kendisi çarpıktır.¹¹² Aksi taktirde, artı değerın üretici araçların sahiplerine gitmesi ve gerçek üreticilerin kendilerini ikincil olarak konumlandırımları mümkün değildir.

Marx'ın bilinç konusundaki görüşleri şöyle açıklanabilir:

Marx, yanılısama yaratan ve ters çevrilen bir süreç olarak ideolojiyi, olumsal olmayan biçimde tanımlayan görüşle “Yanlış Bilinç” olarak niteler.¹¹³ İdeoloji yanlış toplumsal bilinç olarak, gerçek yapıları çarpıtan ve onların karşısında kör olan bir toplumsal bilinçtir. Gerçeği çarpıtarak, “bilmeden yapılan” eylemlerin nedeni olan ideoloji sorunsalı, insanların fiilen yaptıkları şey ile yaptıklarını düşündükleri şey arasında uyumsuzluk olmasından kaynaklanır. Marksist teoride

¹¹¹ Marx, K., Engels, F., *Alman İdeolojisi*, s.45.

¹¹² Çelik, Nur Betül, *İdeolojinin Soy Kütüğü: Marx ve İdeoloji*, s. 177.

¹¹³ Wood, W. Allen, *Karl Marx*, s.10.

ideoloji, ne yaptıklarını bilmeyen ancak ait oldukları toplumsal gerçekliğe ilişkin yanlış bir tasarıma sahip olan insanların bilincine gönderme yapar. Althusser'in görüşlerini biçimlendiren bu savlar, özne olarak kurulan bireyin üzerinde ideolojinin ne kadar etkili olabildiğini sorgularken, bilincinin nasıl oluşturulduğunu ve kendiliğinin kurulmasını nasıl engellemeye çalıştığını da açıklar. Marx, özne üzerine yaptığı çalışmalarında, Althusser'in öznesinde olduğu gibi, öznenin toplumsal çelişkileri görebileceğini ve devrimci bilinç geliştirebileceğini belirtecektir.¹¹⁴

Marx'ın bilinç sorunsalı "Camera Obscura" (karanlık oda) örneği ile verilmektedir.

*"İnsanlar kendi kavrayışlarının, düşüncelerinin üreticileridirler, üretken güçlerinin ve en ileri biçimlerine kadar bu güçlere karşılık gelen karşılıklı ilişkilerinin belirli bir gelişimi ile koşullanan gerçek, aktif insanlar. Bilinç, bilinçli varoluştan başka bir şey olamaz ve insanların varoluşu, onların fiili yaşam süreçleridir. Eğer bütün ideolojilerde ideolojiler ve onların koşulları, Camera Obscura'daki gibi baş aşağı görünüyorsa bu, nesnelerin fiziksel yaşam sürecinden kaynaklandığı gibi insanların tarihsel yaşam sürecinden kaynaklanır."*¹¹⁵

Camera Obscura benzetmesi ile, nesnelerin gözün ağ tabakası üzerine ters düşmesi, fiziksel yaşam sürecinin zihinde tersine dönmesine gönderme yapılmaktadır. Bir yanılsama mekanizması söz konusudur. Ancak, yukarıda da açıklandığı üzere, zihinde tersine dönmüş olarak kastedilen yanılsamanın, zihinsel süreçlerden bağımsız bir yönü bulunmaktadır. Bu da toplumsal dünyanın tersine dönmüşlüğüdür. Marx'ın bu belirlemesi özünde kapitalizm eleştirisi olup, maddi çelişkilerin oraya konulmasını amaçlamaktadır. Gerçek yaşamda var olan ekonomik

¹¹⁴ Marx, K., 1844 *El Yazmaları: Ekonomi, Politik ve Felsefe*, s.216.

¹¹⁵ Marx, K., Engels, F., s. 42.

ilişkiler çarpıktır. İnsan zihninde bulunan bu ters durma hali direkt olarak gerçek hayatın ters yüz olması ile ilişkilidir. Bu durumdan kurtulmanın yolu, gerçek hayatın sahip olduğu maddi çelişkileri çözüme ulaştıracak bilince kavuşturmakla mümkündür. Dolayısıyla, çalışan ve üreten bireyin kendi bilincini oluşturması ve gerçek hayatın maddi çelişkilerini sona erdirmesi mümkündür.

Ancak burada, Marx, “yanlış bilinç” kavramını düşünceler bütününe doğru olmadığını anlamında kullanmamıştır. Yanlış bilinci oluşturan düşüncelerin baskıcı bir iktidarın sürekliliğini sağlama işlevini gördüğünü ve bu düşünceleri savunanların da bu olgunun farkında olmadıkları anlamında ele alır. Çünkü inanç kendi içinde yanlış olmayabilir. Aynı şekilde, yapı yanlış ancak kendi içinde tutarlı ya da akla uygun temellendirilmiş de olabilir. İdeolojinin yanlış bilinç olarak kullanımı, onun işlevselliğini beraberinde getirir.

Yanlış bilincin sahip olduğu bu işlevsellik, Marksist kuramda devlet tarafından kullanılır. Temelde var olan eşitsizliğin üstü, yanlış bilinç sahibi öznelere eyler kılınması sayesinde örtülecektir.

Yanlış bilinç olarak Marx’ın ideolojisi, insanların içinde yaşadıkları toplumsal koşulların katı gerçekliğini görmelerini engelleyen, üreticileri yanlış bilinç durumu içinde tutan bir işleve sahiptir. İnsanların kim oldukları, tüm ilişkileri, deneyimleri nasıl anlamlandırdıkları kendi bilinçleri ya da doğa tarafından değil bizzat toplum tarafından yönetilmektedir. Böylece, Marx yanlış bilinç kavramı ile

kapitalist toplumlarda ikincil konuma geçmeyi kabul eden çoğunluğun bu sistemi zora başvurmaya gerek kalmaksızın nasıl kabullendiğini ortaya koymuştur.¹¹⁶

Ancak daha sonra yukarıda da belirtildiği üzere, Marx kavramı geliştirmiş, işçinin kendisini artı değer mekanizmasında bulması ile birlikte, kendi içerisinde çelişkiler yaşayan sistemde emeğine yabancılaşması ve bunun bilincine yansımaları söz konusu yapmıştır. Böylelikle, kendi içerisinde tersine dönme taşıdığı için, bilinçte de tersine dönmeye sebep olmuştur.¹¹⁷

Marx'da insan bilincindeki ters yüz olma durumu ile gerçeğin zaten ters yüz olması arasındaki ilişki, insanların bilincindeki formlar ile dolaylıdır. Bu formların ideolojik karakteri bulunmaktadır. İşte "ideoloji" olarak belirtilen de budur. Çünkü bunlar gerçek hayatın çelişkilerini örterler. Örneğin, hukuk, bütün insanları eşit olarak tanımlar ve böylece eşitsizlikleri gizler, siyasal formlar sınıflar arasındaki çelişkilerin bir örtüsü olarak işlev görürler.¹¹⁸ Bu formlar toplumsal ilişkiler ile şekillenirken, birey bunları gelenek ve göreneklerle ya da eğitim ile edinir. Daha sonra da bunları kendi hareketlerinin temel çıkış noktası olarak görür. Gerçekliği bu formlar sayesinde algılamaya başlar. Artık gerçeklik bireyin zihninde çarpık bir var oluş sergiler; bunun nedeniyse, gerçek hayatta var olan çelişkilerdir.

Marx bilinç sorunsalında 'din' kavramını da ele almaktadır. O'na göre maddi yaşamdan en uzak görünen dindir.¹¹⁹ Aslında din insanı değil, insan dini

¹¹⁶ Uşür, Serpil Sancar, s.222.

¹¹⁷ Wood, W. Allen, *Karl Marx*, s.11.

¹¹⁸ Atılğan, Gökhan, *Marx'da İdeoloji: Kapitalizmin Devrimci Eleştirisinin Bir Olanağı*, Praksis, Sayı:4, Güz, 2001, s.14.

¹¹⁹ Lenin, V., İ., Marx, Engels, *Marxizm*, Sol Yayınları, Çev. Vahap Erdoğan, Ankara, 1997, s.296.

yaratmaktadır. Marx'a göre, din dünyası gerçek dünyanın yansımasıdır. Din ona göre kendini yitirmiş ya da hiç bulamamış olan insanın öz bilincidir. Eğer toplum dini yani gerçekliğin yanılsama durumuna geldiği tersine çevrilmiş bir dünyayı yaratıyorsa, bu onun kendisinin tersine çevrilmiş bir dünya olmasından ileri gelir. Çünkü din, toplumun teorik dışavurumundan, tinsel yansımasından başka bir şey değildir. İnsan gereksinimlerini aldatıcı giderilmesinden başka bir şey değildir.¹²⁰ Ancak dinin dünyevi gerçeklik ile ilişkisi bir yansıma ya da yeniden üretim temelinde düşünülemez. Birey dünyevi alanda kendini gerçekleştiremediğinden dinsel alanda bunu yapacaktır. Gerçekliğin bir yansıması olan din, bilinçte haklılaştırma ve meşrulaştırma işlevi görerek sahte bir kendini gerçekleştirme sunacaktır. İnsanlara kısmi bir doyum sağlayacağını ünlü sözü "Din halkın afyonudur"¹²¹ cümlesi ile açıklar. Din yanıltır, çünkü yansıttığı dünyevi gerçeklik yanıltır.

2.2. G.W.F. Hegel've Karl Marx'ın Bilinç ve Özbilinç Kavramları

Althusser'in kuramına temel oluşturan Marksist fikirler Hegel Felsefesi'nin eleştirisine dayanmaktadır. "Gökyüzünden yeryüzüne inen Alman Felsefesinin tam tersine"¹²², Marx yer yüzünden gökyüzüne çıktığını belirtir. Etten ve kemikten insanlara varmak için "gerçek-faal" insanların ne kavradıklarından, ne söylediklerinden yola çıkar. Hegel'de olduğu gibi yaşamı belirleyen bilinç değil, bilinci belirleyen yaşamdır. Canlı bir bireymiş gibi bilinçten yola çıkılmamalı, gerçek

¹²⁰ Marx, Karl, *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, 253.

¹²¹ Marx, K., Engels, F., *Din Üzerine*, Sol Yayınları, Nisan 1976, Ankara, s.38.

¹²² Marx, K., Engels, F., *Alman İdeolojisi*, s. 45.

yaşama tekabül edecek şekilde, bireyin kendisinden yola çıkılmalı ve bilince bireyin bilinci olarak bakılmalıdır.¹²³

Marx ise, dünyanın baş aşağı çevrilmiş hali olarak nitelediği Alman İdeolojisi'nde, bilincin özerkliğinin, özel fikirler tarihinin ve yüce devlet hayatı inancının tamamen yanılısına olduğunu, tarihin devindiricisinin ancak toplumun ve onu oluşturan bireylerin maddi yaşam üretimi ve yeniden üretim koşullarının tümü olabileceğini savunur. Kuramını, toplumsal gelişmenin maddi temelini, fikirlerin hareketine bağımlı kılarak, bu gelişmenin ilkelerini mutlak Tin'in ve öz bilinç'in gizleri içinde arayan her türlü kurgudan ayırır.¹²⁴ Tarihin dünya tarihi haline gelişi Marx'a göre öz bilincin, tinin ya da metafiziğin soyut işi değil, ampirik olarak kanıtlanabilir, tamamen maddi bir olgudur.¹²⁵ Marx'ın erken dönem eserlerinde ağırlık kazanmış olan Hegel'in diyalektik yöntemi, Feuerbach'dan etkilendikten sonra, yukarıda da belirtildiği gibi maddi üretim süreçlerini temel almış, Hegel'in diyalektiğinin tam karşısı olmuştur. Bu görüşleri doğrultusunda da bilinç sorunsalını temellendirmiştir. Bilinç konusundaki tartışmalar, düşünce üzerinden, toplumsal gelişimin dinamiklerine kaymış, alt yapının önem kazandığı bir süreçle açıklamıştır. Althusser, bu düşüncüyü, alt yapıyı oluşturan toplumun ekonomik temelinden de özgürleştirecek, bir sınıfın diğer sınıfa kabul ettirdiği fikirler dizgesi olmaktan çıkartarak toplumsal pratikler olarak ortaya koyacaktır.

¹²³ Althusser, Louis, *The Spectre of Hegel: Early Writings*, Çev. François Matheron, Verso, London, 1997, s. 247.

¹²⁴ Age., s.12

¹²⁵ McLellan, David *İdeoloji*, Çev. Ercüment Özkaya, Doruk Yayıncılık, 1999, s. 26

Marx, metanın ve artı değerin bulunduğu gerçek dünyadan yola çıkıp ideoloji eleştirisi yaparak idealist felsefeden düşüncelerini ayırmıştır. Çünkü ona göre çelişkilerin kaynağı insan zihni değil, var olan çarpık sistemdir. Dolayısı ile ideolojik çarpıklığın yok edilebilmesi, insan bilincinden yola çıkılarak yapılabilcek bir mücadele değildir. Gerçek hayattan yola çıkılarak gerçekleştirilecek pratik bir mücadeledir.

Marx'ın "bilinç" sorunsalında yabancılaşma büyük bir öneme sahiptir. Bunu Hegel'in eleştirisine dayanan bir temelde ortaya koymuştur. Ancak Hegel öğretisinin temel ilerlemeci öğelerini, özellikle de tarihin diyalektik gelişme anlayışını daha gelişkin bir şekilde ele almış, tüm toplumsal kusurların temel ögesi olarak gördüğü yabancılaşma anlayışını da yine daha gelişkin bir temelle ödünç almıştır.¹²⁶ Althusser'e göre Marx ve Hegel'in kuramları arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Ancak Marx'da da Hegelci anlayışa uygun bir sistem söz konusudur.

Bu anlayış özellikle yabancılaşma kavramında ortaya çıkar. Ancak temelde Marx'a ait olan şey, üretici gler, üretim ilişkileri, temel ve st yapı kavramlarıdır.¹²⁷ Yeni Marksist kavramlar Hegelci nosyonların yerine geçmiştir. Marx'ın metinleri yeniden ele alındığı zaman Hegelci şemalarla karşılaşılır.

Kısaca Hegel'in diyalektik sürecinde tüm tarihin, idea'nın kendine yabancılaşması olduğ söylenebilir. Her varoluş mantıksal olarak kendi karşıtına

¹²⁶ Marx, Karl, *Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, ev. Kenan Somer, Sol Yayınları, Ankara, 1997, 245.

¹²⁷ Engels, Frederic, *Marx'ın Kapitali zerine*, ev. şule nsaldı, Başak Yayınları, Ankara, Kasım 1989, s. 55.

dönüşerek kendisini aşmak durumundadır.¹²⁸ Daha başka bir ifade ile yabancılaşma süreci, bilincin aşamalarını ifade etmektedir. Yani, mutlak bilgi tinin sürekli yinelenişidir.

Marx'ın yabancılaşmasına gelince Hegel'in idealist köklerinin tersine Marx'da yabancılaşma; insanı kendi etkinliğinin ürünlerine, üretken etkinliğinin kendisine, içinde yaşadığı doğaya, kendine, kendi özsel doğasına, insanlığına, öteki insanlara yabancılaştıran eylem bağlamındadır.¹²⁹ Kapitalist sistemde metanın analizinden işe başlamak gerektiğini belirten Marx, toplumun baş aşağı görüntüsünün ancak bu şekilde anlaşılabilceğinden yola çıkar. İnsanın emeği sonucu ortaya çıkan metalar, gizemli bir var oluşa sahiptirler. Metanın üretiminden sonra, üreticilerin kendi aralarındaki ilişkiler artık emek ürünleri arasında kurulan bir ilişki gibi görünmeye başlar. Fetişist bir karaktere bürünen metalar artık insanın karşısına dikilmiş yabancı bir güçtür. Bu bağlamda da Marx, yabancılaşmayı özgül toplumsal koşulların bir sonucu olarak ele almıştır. Marx'a göre işçinin yarattığı gerçek ürün, kendisinin karşısında ona düşman, yabancı başka bir şeymiş gibi durur.

İnsanların kendi yarattıkları, kendi beyinlerinin ürünü olan şeyler, onları yaratan beynin üstüne çıkmışlardır. Yaratıcıları da kendi yarattıkları şeylerin önünde secdeye varmışlardır. Kendi ürününün bireye hükmetmesi, bireyin denetiminden kaçarak maddi bir güç halinde toplaşması söz konusudur. Öyleyse bireyleri, boyunduruğu altında ezildikleri kuruntulardan, fikirlerden ve dogmalardan

¹²⁸ Sezgin, Ömür, Marx, *Kapital ve Diyalektik Materyalizm*, V Yayınları, Ankara, 1989, s.19.

¹²⁹ Marx, Karl, *Toplumbilimsel Yazılar: Seçme Metinler*, Çev. Özer Ozankaya, Cem Yayınevi, İstanbul, 2005, s.165.

kısacası hayali yaratıklardan kurtarmak gerekir. İşte bu nokta Marx'a göre, fikirlerin egemenliğine başkaldırıdır.¹³⁰

İşçinin ürününe yabancılaşması sadece emeğinin bir nesnesi haline gelmesi, bir dışsal varoluş kazanması anlamına gelmez; onun dışında bağımsız olarak ona yabancı bir şey olarak varolması ve onun karşısına bir güç olarak çıkması anlamına gelir. Emeğin bu şekilde nesneleştirilmesi, işçinin kendi gerçekliğini yitirmesine, nesneye köleliğe, yabancılaşma ve yoksunlaşmaya yol açar.

“İşçi ne kadar çok zenginlik üretir, üretimi erk ve hacim bakımından ne kadar artarsa, o kadar yoksul duruma gelir.”¹³¹

Bu iki yönlü bir süreçtir. Bir yandan çok meta ürettiği için metanın değeri düşerken, diğer yandan da tüm değerlerini ona kattığı için işçinin kendi iç dünyası eksilir. Ayrıca işçinin emeğinin pazarda satılan bir mal durumuna gelmesi, onun özerk birey olma halini kaybetmesi ve özgür olarak kendi istediği şekilde davranamaması anlamına gelir. Kendi insani özüne yabancılaşır. Satılan ve satın alınan bir işgücü durumuna düşer.¹³² Marx bunun din için de geçerli olduğunu belirtir: “İnsan tanrıya ne kadar çok şey verirse, kendinde o kadar az şey kalır.”¹³³

¹³⁰ Age, s. 31.

¹³¹ Marx, Karl, *1844 El Yazmaları: Ekonomi, Politik ve Felsefe*, Çev. Kenan Somer, Sol Yayınları, Ekim 2005, İstanbul, s. 140.

¹³² Seliger, Martin, *The Marxist Conception of İdeology*, Cambridge University Press, London, 1979. s. 135.

¹³³ Marx, Karl, *1844 El Yazmaları: Ekonomi, Politik ve Felsefe*, s.141.

Sonuç olarak, emeğin işçinin dışında, yabancı bir güç olması nedeni ile işçinin mutsuz olması, çalışırken kendi kendinin dışında olduğu hissini uyandırır. Ancak çalışmadığı zamanlar mutludur ve kendini evinde duyumsar. Bunun sonucunda da işçi ancak hayvansal işlevleri olan yemek-içmek gibi eylemlerinde kendini özgür ve etkin duyumsar. Çünkü artık kendi yabancılaşması söz konusudur. Hayvan sadece kendini üretir ve ürettiği fizik bedeninin bir parçasıdır. Kendi yaşamsal etkinliği ile özdeş olduğundan kendini ondan ayıramaz. İnsan için ise, kendi yaşam etkinliği bilinç ve istencinin nesnesi konumunda olmalıdır. Bu onu hayvandan ayıran özelliğidir. Etkinliği özgür bir etkinliktir. Ancak yabancılaşma bu ilişkiyi tersine çevirir. Yabancılaşmadan önce kendi öz bilincine sahip olan birey, yabancılaşma ile kendi üretim nesnesinden kopartılır. “İnsanın kendi cinsi üzerinde sahip olduğu bilinç, demek ki yabancılaşma sonucu, cinsil yaşam onun için bir araç durumuna gelecek biçimde dönüşür.”¹³⁴ Bundan sonra emek işçiye ait olmadığı için bir başkasına aidiyet sorunu ortaya çıkar. Artık emeğin efendisi söz konusudur. Marx özel mülkiyeti de yabancılaşma sorunsalında ele alır.

Marxist kuramın temelinde bulunan, somut-eyleyen ve toplumsal çelişkileri görerek bilinç geliştirebilen özne, Hegel Felsefesinde de öz bilinç sahibidir. Hegel Felsefesinde çalışma sadece nesneyi yaratmakla kalmaz, öz bilinç olarak insanı da yaratır. Köle çalışarak bilinçlenirken, efendi hazır yiyici olduğundan öz bilince ulaşamaz.¹³⁵ Özbilinç korku ve çalışma ile kurulur. Ardından da toplumsal bir varlık kazanır.¹³⁶

¹³⁴ Age., s.147.

¹³⁵ Kojève, A., *Hegel Felsefesi'ne Giriş*, Çev. Selahattin Hilav, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001, 106.

¹³⁶ Hegel, G.,W.,F., *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*, Çev. Cenap Karakaya, Sosyal Yayınları, İstanbul, 2004., s. 199.

Marx'ın kuramını onun eleştirisi üzerine kurduğu Hegel'in bilinç sorunsalında, özne, kendisini bir özdeşlik olarak algılamasının ardından, dış dünyayı kendisinden ayırt eder ve dış dünyaya karşıt olarak konumlandığına “ben” adını verir. Bu özne-nesne karşıtlığı durumu, “doğal bilinç”e karşılık gelir. Doğal bilinç henüz serüvenine başlamamış, kendisini ve nesnesini olumsuzlayarak aşmamış-eksik bilinç olduğundan, Marx'ın yanlış bilinç kuramı ile arasında benzerlik kurulabilir. Özne kendi bilincine ulaşır, kendisi ile özdeşleşir, ben dışsallaşır. Bu ben belirli bir devlet, tarih ve toplum içinde yaşayan somut bendir. Özne kendi bilincini kazanarak tarih içinde özgürleşecektir. Dünya tarihi, bilincin öz yabancılaşmasının, bunun aşılmasının tarihidir. Özne bireyselliğini ve özgürlüğünü evrensel tarih süreci içerisinde bulur. Hegel'de bilincin nesnesi ile olan ilişkisi sadece nesne ile olan ilişkisi değil, öznenin kendi içinde gerçekleşen diyalektik bir ilişkidir.¹³⁷ Dolayısıyla diyalektik Hegel'de evrensel bir içerik taşır. Marksist Felsefede ise tarihsel ve toplumsaldır. Hegel öznenin gündelik yaşantısını evrensel tinin diyalektiğinden kopartmadan betimler.

Hegel'de bireyin özbilinç sahibi olması, var olmasının birincil koşuludur. Öz bilinç bilinçten sonra gelir.¹³⁸ Hegel'in öz bilinç anlayışında, özne-nesne ayrımı kendi içinde korunarak aşılacak ve öz bilinç, hem bu karşıtlıkta hem de bu karşıtlığın aşılmasında anlam kazanacaktır. Bu bağlamda da Hegel'in

¹³⁷ Hegel, G.W.F., *Bütün Yapıtları*, Çev. H. Demirhan, Onur Yayınları, 1976, s. 110.

¹³⁸ Hegel Felsefesinde özne, kendisini bir özdeşlik olarak algılamasının ardından, dış dünyayı kendisinden ayırt eder ve dış dünyaya karşıt olarak konumlandığına “ben” adını verir. Bu özne-nesne karşıtlığı durumu, “doğal bilinç”e karşılık gelir.

diyalektiğindeki olumsuzluk ögesi aslında hiçleyici bir olumsuzluk değil, her devrimini kaynağında bulunan, oluşturucu ve olumlayıcı bir olumsuzluktur.

Hegel Felsefesinde “bilinç” özdeşliğini kavrama sürecinde iki yönelimde bulunur. Bunlardan bir tanesi kendisi, diğeri ise nesnesidir. Bilinç önce nesnesine yönelip olumsuzlayarak başkalığını aşmakta, daha sonra da kendisine yönelip kendi başkalığını ortadan kaldırmakta, kendi özdeşliğini kavramaktadır.¹³⁹ Bu durumda bilinç artık öz bilinç haline gelmiştir. Hegel’in kuramında öz bilince ulaşmanın aşamaları bunlardır. Bilinçten bağımsız bir kendinden dış dünya yoktur. Gerçeklik verili olanın gerçekliği değil, görüngüsel olandan saltık olana giderken, kendi tarafından edinilmiş gerçekliğidir.¹⁴⁰

Doğal bilincin - bilincin nesnesi ile olan karşıtlığının ortadan kalkması saltık bilgiye ulaşmaya kadar sürer. Bu tamamlandığında artık bilincin nesnesi ile arasında ayırım kalmamış, görüngü ve öz özdeş olmuştur. Saltık bilgi bu sürecin, bütünü, sonucu ve tüm aşamalarıdır. Bu aşamalardan geçen bilinç, öz bilince yükselir ve saltık bilgiyi gerçekleştirir. Artık bilinç doğal değil, bilgi de görüngünün bilgisi değildir. Sürecin sonunda nesnesi ile özdeş olduğunu kavrayan bilinç, kendi özünün farkına varır. Gerçek özüne uygun duruma gelir, kavram gerçekleşir.

¹³⁹ Bilinçlenme sürecinde hem nesne, hem de bilincin kendisi dönüşüme uğrar, öte yan gider, bilinç kendi ötekiliğini giderir. Daha başka bir ifade ile, Hegel’in kuramında bilincin öz bilince doğru ilerlemesi kendi başkalığını olumsuzlayarak gerçekleşir. Çünkü bu başkalık yalnızca bilincin dışında bulunan nesnelere karşılaştığı başkalık değildir. Bilinç bu başkalığı düşünen diğer bilinçlerde de bulacaktır.

¹⁴⁰ Hegel, G.W.F., *Tinin Görüngübilimi*, Çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul, 1986, s.29. Hegel’in özdeşlik kavramını anlayabilmek için “Saltık”ın anlaşılması gerekir. Saltık sonlu olan nesne ile sonsuz olan düşüncenin özdeşliğidir. Düşünce-varlık karşıtlığı ortadan kalktığına saltık bilgisine ulaşmak mümkün olacaktır.

Hegel’de öz bilincin salt düşünen ben olmasının ötesinde toplumsal içerik kazanması gerekir. Bilincin kendini bir öz bilinç olarak kavrayabilmesi, öz bilincin ancak başka bir öz bilinçte karşılığını bulması ile olanaklı olduğundan, kendi doğrulamasını kendi dışında bulması, başkası için öz bilinç olması gerekir. Yoksa gerçek anlamda öz bilinç olamaz. Öz bilinç aşamasına gelindiğinde artık kendi ile olan diyalektiği, diğer öz bilinçlerle olan diyalektiğine dönüşür, doğada ve kendi içinde yaşadığı diyalektiği toplumsal alana aktarır. İşte öz bilinç toplumsal bir gerçeklik kazanmaya bu yolla ulaşmıştır.¹⁴¹ Artık, kendi dışına çıkmış toplumsal bir varlıktır. İnsanı diğer canlılardan ayıran özelliği kendi kendinin farkında olması değil, bu farkın istek kavramından hareketle araştırılmasıdır. Bu istek de hayvansal istekten tamamen farklıdır. İnsansal istek, hayatını bir değer uğruna yitirmeyi göze alan bir istektir.¹⁴² Öz bilinç bir başkası tarafından tanınmaya yönelen istektir. Hegel’e göre istek yaşamın ve insansal gerçekliğin özüdür. Çalışmanın ve tarihin temelinde istek bulunmaktadır.

Bu bağlamda, Hegel Felsefesinde bilinç diğer öz bilinçlerle ilişki içerisine girmiş, doğa ve kendi içinde yaşadığı diyalektiği toplumsal alana aktarmıştır. Ancak, sivil topluma geçilmesi ile birlikte, çıkar çatışmaları söz konusu olmuştur.¹⁴³ Sivil toplumda herkesin kendi çıkarlarını ön planda tutması sebebi ile özgürlük sınırlanmıştır. Bu nedenle Hegel’in kuramında devletin rolü çok önemlidir. Çünkü devlet özgürlüğün koşulu olarak ortaya çıkar. Genel istenci temsil eden devlet, modern toplumda kendi temsil ettiği evrensel çıkarlar ile kişisel çıkarları

¹⁴¹ Özbilincin varlığı kendi dışındadır. Kendini ötekinde bularak dışsallaştırır. Sadece düşünen kendi içine kapalı bir bilinç değildir.

¹⁴² Age., s. 82.

¹⁴³ Hegel, G.,W.,F., *Hukuk Felsefesinin Prensipleri*, s.159.

uzlaştırır. Birey kendi istenci ile katlandığı bu sınırlamalar sonucu özgürleşir. Kısaca devlet bireyin özgürleşmesine zemin hazırlamıştır. Yoksa Hegel’de var olmanın koşullarından olan tanınma gerçekleşemez. Devlet çıkarları sınırlandırmış, uzlaştırmış ve bütünleştirmiştir. Marx ise Hegel’in tersine devletin bireyin özgürlüğünü yok ettiğini öne sürer.

Marx’a göre Hegel’in var olan kurumları ‘Tin’in Gerçekleşmesi’dir. Böylece meşrulaşan kurumlardan bir tanesi de devlettir. Sonsuz aklın gerçekleşmesi olan ve mutlak tin ile özdeşleşen devlet, Marx’a göre, somut-eyleyen-faal insanlardan oluşur.¹⁴⁴

2.3. Althusser’in Özne Kategorisinde Bilincin Olanaklılığı

“Maddi bir kurallar tarafından düzenlenen maddi pratikler gerektiren maddi bir ideolojik aygıtın bağrında var olan ideoloji; söz konusu pratikler, kendi inancı uyarınca eylediğine gönülden inanan bir öznenin maddi edimlerinde var olur! Söz konusu öznenin başka biçimde eyleyebileceği de söylenip karşı çıkılırsa, “ilksel” bir ideolojinin gerçekleştiği kural pratiklerinin, “ikincil” bir ideoloji “üretebileceğini (yani yan-ürün olarak verebileceğini) daha önce söylediğimizi anımsatmakla yetineceğiz. Tanrıya şükür ki böyle bir yan-ürün var, yoksa ne “başkaldırının kendisi”, ne “devrimci bilinçlenme”, ne de “devrim” olamazdı.”¹⁴⁵

Althusser ‘İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları’ adlı eserinde yazdığı bu pasajda öznelere devrimci bilinç geliştirmelerinin olanaklılığını ilan etmektedir. Bu bölümde konunun geniş biçimde serilmemesi ve bilincin hangi koşullarda

¹⁴⁴ Marx, Karl, *Hegel’in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi*, s.125.

¹⁴⁵ Althusser, Louis, *İdeoloji ve Devletin ideolojik Aygıtları*, s. 98.

oluşacağı açıklanacaktır. Bu koşullar Althusser'in kendi deyimi ile, özünde sınıf mücadelesinden kaynaklanan koşullardır.

Birinci bölümde ayrıntıları ile açıklandığı üzere, Althusser'de ideolojinin kurucu kategorisi özne kavramıdır. Özneler, bir toplumsal yapıda ideolojinin taşıyıcı olarak düşünülebilirler. Var olan ideolojinin yeniden üretilmesine katkıda bulunan özneler, gönüllü olarak ideolojiye maruz kalmış ve onun taşıyıcısı vazifesini yerine getirerek yayılmasını sağlamışlardır. Başka bir ifade ile ideolojiyi desteklemişlerdir. Bu bağlamda da ideoloji ve özne birbirlerinin koşuludur. Var olmaları için birbirlerine ihtiyaçları vardır. Özne ve ideoloji birbirleriyle olan ilişkileri çerçevesinde anlam kazanan kavramlardır.

İdeoloji, özneye dışsal koşullar tarafından belirlenmekte, yapının özne üzerinde etkisi olarak ortaya çıkmaktadır. Daha başka bir ifade ile bilinç dışı yaşanan, amacı öznelere egemen değerleri kabul ettirmek olan ideoloji, özneleri sistem ile uyumlu hale getirmeye, bireysel bilinçleri şekillendirmeye çalışır. Bir yandan özne tarafından üretilirken, diğer yandan da özneyi üretir. Kısaca aralarında karşılıklı bir etkileşim söz konusu olmaktadır.

İdeolojinin özneyi üretim süreci devletin ideolojik aygıtları içerisindeki pratiklere gömülmüş olarak bulunur ve özneleri çağırarak-adlandırmak sureti ile işler. İşte bu süreç Althusser'e göre ideoloji içerisinde öznenin oluşum sürecidir. Artık özneler adlandırılmıştır. Kadın, anne, Türk, Hıristiyan, vatandaş vs. İşte tam da bu sürecin devamında, ideolojik aygıtların pratiklerine katılan özneler kendi özne konumlarının farkına varmaya başlayacaklardır.

Çünkü Althusser'e göre, ideolojinin gerçeklik kazanmasını sağlayan ve ideoloji dolayısı ile sistem içinde kurulan özne, etkin ve düşünen bir kategoridir. Somut birey ideoloji içerisinde somut özne olmuştur. Bu ideolojinin işleyişi gereğidir. Bu ideolojinin yukarıda sözü edilen çağırma ya da adlandırma nosyonudur. Althusser'de özne ideoloji ile varlık kazanmış, toplum tarafından kurulmuştur. Ancak, toplumu değiştirmek için yola çıkabileceği bir bilince de sahibidir. Bu bilinç, toplumsal çelişkileri yakalayabilecek ve ideolojiden sıyrılıp devrimci yanını ortaya yapılandırabilecek bir bilinçtir.

Althusser için ideolojinin bulunduğu yer ne Hegel Felsefesinde olduğu gibi fikirler dünyası ne de Marx'da olduğu gibi yanlış bilinçtir. İdeolojinin bulunduğu yer, kurumlar ve bu kurumların pratikleridir. İdeoloji aygıtlarda ve bu aygıtların pratiklerinde yer alır.¹⁴⁶ Bu pratikler dolayısıyla egemen sınıfın ya da devletin ideolojisi gerçekleşir. Devletin ideolojik aygıtlarının hem hedefi hem de nesnesi bireylerdir. Bu bireyler ideoloji içerisinde özne olarak çağırılan, maddi olarak üretim yapan somut bireylerdir. Kısaca ideoloji hem devletin ideolojik aygıtları sayesinde hem de somut bireylerin pratiklerinde vardır.

Kapitalist üretim biçimi içerisinde bireyler kendilerine iş bölümünün arasından bir görev seçmişlerdir. Bu iş bilimsel, üretici ya da siyasal boyutta olabilir. Egemen sınıfın ideolojisi bireylerin en mahrem bilinçlerine, en özel ya da kamusal davranışlarına nüfuz ettiğinden devletin ideolojik aygıtları bireysel bilincin en gizli

¹⁴⁶ İdeolojik aygıtlar birinci bölümde 'Devletin İdeolojik Aygıtları' adlı bölümde incelenen aygıtlardır.

yerine kadar üretim ilişkilerinin yeniden üretimini sağlar. Devletin ideolojik aygıtları dinden siyasete, aile ilişkilerinden felsefeye kadar geniş bir alana yayılır.

Sosyal üretimde, ideolojinin özne olarak seslendiği bireyin rolü Althusser oldukça önemlidir. Birbirleriyle çatışan çok sayıda ideolojiye ve pratikleriyle özneleri ideolojiye maruz bırakan aygıtlara rağmen, gerçekliğe ilişkin anlamı özenin kendisi kurar. Bireysel bakış açılarına göre özerk öznelerin algılarında da farklılıklar yaşanır. Kısaca, içinde bulunulan gerçeklik bireyin anlamlandırmasına bağlıdır ve birey bunu mevcut ideoloji kalıplarından sıyrılarak yapabilir. Çünkü özne olarak seslenen bireyler ideoloji tarafından konumlandırılmalarına karşın kendi bilinçlerini geliştirirler.¹⁴⁷

Althusser'e göre, ideolojinin dışında ve ondan bağımsız pratik olamayacağı gibi, öznesiz ve öznedenden bağımsız bir pratik de yoktur. Özne ideoloji içerisinde ona uygun eyleyecek, ideolojinin yeniden üretilmesine yardımcı olacak ve ideoloji öznenin maddeselliğinde varlık kazanacaktır. Kısaca, ideoloji öznenin gövdesine yerleşmiştir. Özne ideolojiyi yaşar. Ancak, kendilerini kuran ideoloji içerisinde özerk bireyler her zaman öznedirler.¹⁴⁸ İdeoloji özneyi kurarken, öznenin bir başka özneye kendisini tanıtmada, karşıdaki özne tanınan özneyi kendi özneliği içerisinde kavrar. Tanınan özne kendi kişiliğini ortaya koymaya çalışırken, karşıdaki özne onun davranışlarını kendi bilincine ait kalıplar içerisinde algılar.

¹⁴⁷ <http://www.arasite.org/nalt2.htm> "A Reading Guide, Althusser On Ideology"

¹⁴⁸ Althusser, Louis, *İdeoloji ve Devletin ideolojik Aygıtları*, s. 104.

İdeoloji somut bireyleri özneler olarak kurarken çağırma sürecini kullanır. Bu geçici bir durum olmadığından, özne olarak seslenen bireyler, her zaman ideoloji için öznelerdir. İdeoloji tarafından belirlenmemiş olan bir gerçeklik var olamaz. Dolayısıyla, Althusser'in bireysel iradenin rolünü yadsıyan bir eğilimi vardır. Bu eğilimin, eyleme yer bırakmamaya gayret etmesine karşın, öznenin kendiliğini gerçekleştirme mümkündür. İradenin yaratıcı gücü konusunda çekinceleri olan Althusser aktif rol oynamaktan çok, edilgen yapılara tabi olan bir özne kategorisi kurmuştur. Ancak, özne olan insan özgürdür ve kendi düşüncelerine ve haklarına sahip olan özne kategorisi söz konusudur.¹⁴⁹

Althusser, bireyin, bir çarkın dişlisi olarak görev yaptığını, iktidar ilişkilerince resmi ideoloji çerçevesinde oluşturulduğunu, yapıları taşıyarak, ideolojinin sürekli yeniden üretimi gerçekleştirdiğini kabul eder. Ancak ona göre insan, toplumun ilerleyici gücüdür. Devrimci bilinç geliştirdiği takdirde toplumun değişimi için harekete geçebilecek ve eylemlerini kendi iradesi ile düzenleyebilecektir. Bu nedenle, kendine ait bilinç geliştirmesi mümkündür.

Sanat üzerine yazdığı yazılarında Althusser, ideolojik kategorilere dayanan iki ayrı süreçten söz eder. Bunlardan ilki, yaratmanın özneliği ve özgürlük tasarımı ortaya koyan 'özne' kategorisidir. İkicisi ise, konu edilen nesnedir. "Sanat Üzerine Yazılar" adlı eserinde Althusser, estetik ideolojinin sanatçı özne tarafından yansıtılmasına karşın, soyut olanın eserde konu edilmesi ile birlikte, öznenin özneliğinin ve kendiliğinin ortaya konulabileceğini şöyle betimler:

¹⁴⁹ Harnecker, Marta, "Althusser and The Theoretical Antihumanism of Marx", s.3.

“Yeni bir biçim ya da maddede bulunmayan olası bir durumu, arıyı resmeden bir soyut ressam değil, gerçek soyutun ressamıdır.

1. Öznelliğin nitelikleri (özgürlük, tasarı, yaratma ve yargı verme edimi, esteti gereksinimi,vb.) ile donatılmış, ister yaratıcı ister tüketici olsun (yani yapıt üretsin ya da estetik bir kaygı üretsin) özne kategorisi,

2.Nesne (yapıt içinde dolaylı ya da dolaysız betimlenen nesnelere, üretilen ya da tüketilen nesne niteliği ile yapıt) kategorisi.”¹⁵⁰

Althusser, ideoloji içerisinde özne olarak seslenilen bireyin kendine ait bilinç geliştirebileceğini yine Marx’ın düşüncelerine dayanarak da temellendirir. Marx’a göre: “Filozoflar şimdiye kadar dünyayı yorumlamakla yetindiler. Önemli olan onu değiştirmektir.”¹⁵¹ Althusser, devrimci bilinç geliştirebilen ve toplumdaki çelişkileri yakalayabilen bireyin onu değiştirebilmesi düşüncesinin temelini buradan almaktadır.

Althusser’in ideoloji tanımı çerçevesinde, başlangıçta egemen ideolojiye (üretim araçlarına sahip olanların ideolojisi) teslim olan, farkında olmadan bu ideolojiyi yeniden üreten özne, ideolojinin basit taşıyıcısıdır. Karşı çıkmadığı, farklı bir sistemi düşlemediği, direnmeyen ve pasif bir var oluş sergiler. Ancak, Althusser’in ideolojiyi temsil sistemi olarak açıklaması ve bilinç dışı bir ilişki olarak ortaya koyması üzerine özne bambaşka bir var oluş sergiler. Althusser, toplumun üst yapısı tarafından verilen, nesnel olmayan, toplumun çoğunluğu tarafından paylaşılmasından ötürü nesnel kabul edilen bilgiyi reddetmiştir. Althusser, “İdeolojik bilgi” aldatmacalarına karşı bilimsel bilgiyi öne çıkartır. Bilim ya da daha özelden Marksist bilimsel tarihsel kuram öznenin karşı duruş sergilediği alandır.

¹⁵⁰ Althusser, Louis, *Sanat Üzerine Yazılar*, s.119

¹⁵¹ Althusser, Louis, *Lenin ve Felsefe*, s. 36.

Farkına varmadan ideolojiye maruz kalan öznenin, farkındalığa ulaşması için, ideolojiden kurtulması gerekir. İdeolojinin olmadığı tek yer ise bilimdir. Bu bağlamda da ancak devrimci bir bilinç geliştirebilir.

Bu bağlamda Marksist teori hem bir bilimi yani tarihi maddeciliği, hem de bir felsefeyi yani diyalektik maddeciliği içerir. Althusser, Marx'ın Alman idealizminin etkilerini taşıyan erken dönem eserleri ve ekonomik perspektiften yazılmış bilimselci anlayışın hakim olduğu olgunluk dönemi eserleri arasında epistemolojik kopuş olarak nitelediği bir ayrım yapar. Buna göre, yeni bir bilimsel disiplin doğmuş, bilim öncesi sorunsal, bilimsel bir sorunsala geçmiştir. “Alman İdeolojisi” eseri bu epistemolojik kopuşun, tarihsel materyalizmin, yeni bir bilimsel disiplinin doğuşunun temsilidir. Marx'ın hümanizmi de devrimci güce sahip özgür öznenin var olduğu bağlamdadır.¹⁵²

2.4. Devletin İdeolojik Aygıtlarında Bilincin Olanaklılığı

İdeolojinin temeli, birinci bölümde açıldığı üzere maddi pratiklerdir. Bu da ideolojinin nesnel bir açılımının olması gerekliliğini şart koşar. Yeniden üretimin maddi ortaya çıkışı olarak devletin ideolojik aygıtları, özneye dışsal, nesnel ve zorunlu pratikler ile ideolojinin yeniden üretimini sağlarlar. Bu bağlamda da ideoloji düşünsel ve manevi niteliğe sahip değildir. Ancak, Devletin

¹⁵² Harnecker, Marta, “*Althusser and The Theoretical Antihumanism of Marx*”, s.5.

İdeolojik Aygıtları sayesinde maddi olarak eyleyen özne, sadece ideolojiyi mi üretecektir, yoksa özerk birey kendi düşünceleri doğrultusunda da maddi oluşum içerisinde eyleyebilecek midir? Althusser ideolojinin maddi anlamda ortaya çıkışını şöyle betimlemektedir:

“Birey tanrı ya da göreve, ya da adalete inanır. Bu inanç söz konusu bireyin düşüncelerinden kaynaklanır. Bu sayede, yani böyle kurulmuş olan, tam anlamıyla ideolojik ‘kavramsal’ düzenek sayesinde (inandığı düşüncelerini özgürce oluşturduğu ya da özgürce kabul ettiği vicdanla donatılmış özne) söz konusu öznenin maddi davranışı da bu düzeneğin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkar. Söz konusu birey şu ya da bu biçimde davranır, şu ya da bu pratik davranışı benimser, dahası, özne olarak tümüyle bilincinde olup özgürce seçtiği düşüncelerin bağımlı bulunduğu ideolojik aygıtın düzenlenmiş bazı pratiklerine katılır. Tanrıya inanıyorsa ayine katılmak üzere kiliseye gider, diz çöker, dua eder, rahibe günah çıkartır, tövbede bulunur, cezasını çeker. Günahları af olur ve yaşamaya devam eder. Göreve inanıyorsa göreneklere uygun kurallar uyarınca belirli pratikleri yerine getirir, uygun davranışlarda bulunur. Adalete inanıyorsa hukuk kurallarına tartışmaksızın boyun eğer, bu kurallar çiğnendiğinde vicdanının en derin noktalarında infiale kapılır, karşı çıkar, hatta işi dilekçeler imzalamaya gösterilere katılmaya kadar vardırıdır.....”¹⁵³

Burada, Althusser Devletin İdeolojik Aygıtlarının, ideolojinin maddi var oluşa sahip olmasının koşulu olduğunu ortaya koymaktadır.¹⁵⁴ Kuramına açıklık kazandırmak için Althusser tek bireyden yola çıkarak, bu kişinin inançlarını oluşturan düşüncelerin maddi anlamda var olduklarını söyler. Çünkü hem özne tarafında eylemekte, hem maddi ideolojik aygıt tarafından tanımlanmakta hem de maddi kurallarca belirlenen maddi pratiklerde yer alan maddi edimler olarak ortaya çıkmaktadırlar.

¹⁵³ Althusser, Louis, *İdeoloji ve Devletin ideolojik Aygıtları*, s. 94.

¹⁵⁴ İdeoloji Althusser için daima maddi bir yapı sergiler bunun diğer bir kanıtı da eyleyen özne kategorisidir.

Açıkça görüldüğü üzere artık ideolojinin kapsamından düşünceler terimi yok olmuş yerini “özne, vicdan, inanç ve edimler” almıştır. Ayrıca “pratikler, kurallar, ideolojik aygıt” terimleri ortaya çıkmıştır.¹⁵⁵ Çünkü düşünceler son kertede ideolojik aygıt tarafından kurallarla düzenlenen pratiklerin edimlerinde ortaya çıkmıştır. Althusser, ideolojinin maddi var oluşunun taşıyıcı özne tarafından gerçekleştiğini kabul ettiği ancak öznenin kendi düşünceleri doğrultusunda da eyleyeceğini belirttiği ‘İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları’ adlı eserinde bunu şöyle açıklamaktadır.

“Verdiğim bütün bu şema içinde (önceki pasaj) ideolojinin ideolojik tasarımı kendisinin de bir vicdanla donatılmış ve vicdanının kendisine esinlendiği düşüncelere inanan ya da özgürce kabul eden her öznenin “kendi düşünceleri uyarınca eylemesi” gerektiğini yani kendi maddi pratiğinin edimlerinde özgür özne olarak sahip olduğu kendi düşüncelerine yer vermesi gerektiğini kabul etmek zorundayız.”¹⁵⁶

Althusser, eğer birey inandığı halde yapması gerekeni yapmıyorsa, bu durumda yine başka bir şeye inandığı için yapmadığını ve yine kafasında söylenenler dışında –resmi ideoloji- kendi düşünceleri doğrultusunda eylediği için yapmadığını belirtir.

Bu nedenle Althusser, ideolojinin öncesiz ve sonrasız olarak kurduğu özne kategorisinde, ideolojiye maruz kalan ve belirlenen bireylerin ideolojinin bilincine yine “Devletin İdeolojik Aygıtları”nın içinde varabileceklerini belirtir. Çünkü ideolojinin dışında bir özne kategorisi söz konusu değildir.

¹⁵⁵ Age., s.98.

¹⁵⁶ Age., s.95.

“...insanların sınıf mücadelelerinin bilincine ideolojinin içinde vardıklarını ve bu mücadeleyi sonuna kadar götürdüklerini söyleyen Marx’ın küçük cümlesini ciddiye alarak, konumuzun, Devletin İdeolojik Aygıtlarında sınıf mücadelesi biçimlerinin doğası olduğunu söyleyebiliriz.”¹⁵⁷

Althusser, “Yeniden Üretim Üzerine” adlı eserinde, Marx’ın ideolojiden söz etmesine karşın, kendisinin Devletin İdeolojik Aygıtlarından söz ettiğini belirten Althusser, bunun sebebini, ideolojinin var olduğu yeri “pratikler” olarak kabul etmesinden kaynaklandığını belirtir. İdeolojinin var olduğu yer, görünümüne karşın önyargılar, fikirler değildir.

“İdeoloji, fikirlerin taşıyıcısıymış gibi gözükten yazılı (kitaplar) ya da sözlü (vaazlar, dersler, söylemler, vs) söylemler biçiminde var olabilir. Ama tam da “fikirler” hakkında oluşturulan “fikir” bu söylemlerde olup biteni yönetir.”¹⁵⁸

Bu noktada Althusser, fikirlerin fikir ideolojisinin inandırmaya çalıştığı gibi “ideal”, ya da “tinsel” bir var oluş sergilemediğini, maddi var oluşlara sahip olduğunu söylemektedir. İdeolojinin var olduğu yer “tinsel dünya” olarak düşünülen “fikirler dünyası” değil, işleyen kurumlar ve pratiklerdir.

“İdeoloji, aygıtların içinde ve bu aygıtların pratiklerinde yer alır. Devletin İdeolojik Aygıtlarının bu aygıtların her birinin maddi düzeneği içinde ve onlara ait pratiklerde, onların dışında olan ve o dönemde bizim ilksel ideoloji olarak adlandırdığımız ve şimdi kendi adıyla adlandırabileceğimiz bir ideolojiyi

¹⁵⁷ Althusser, Louis, *Yeniden Üretim Üzerine*, s. 120.

¹⁵⁸ Age., s.120.

(devlet ideolojisi; egemen sınıfın ya da egemen sınıfların temel ideolojik temalarının birliği) gerçekleştirdiklerini bu anlamda soyleyebiliriz.”¹⁵⁹

Devletin İdeolojik Aygıtlarının ve bu aygıtların pratiklerinin nesnesi ve hedefi kuşkusuz üretimde ve yeniden üretimde toplumsal teknik iş bölümünün mevkilerini işgal eden bireylerdir ve ideoloji hem Devletin İdeolojik Aygıtlarıyla hem de öznelere pratikleri ile var olur. Başka bir deyişle, üretici, bilimsel, ideolojik ya da siyasal bir görev yerine getirerek işbölümü içerisinde kendilerine düşeni gerçekleştiren bireyler, pratikler sayesinde kendiliğinden fikirleri de dahil olmak üzere hem fikir ya da kanılarını görevlerine dahil ederler hem de örf gibi bilinçli ya da bilinçsiz gerçek davranışlar gösterirler.

Ancak Althusser'e göre egemen sınıfın (üretim araçlarını elinde tutan sınıfın) ideolojisinin öznelere bilinçlerine, tüm davranışlarına nüfus ettiğinden, Devletin İdeolojik Aygıtları bireysel bilincin en gizli yerlere kadar yeniden üretimi sağlarlar. Buradaki yeniden üretim mesleki durumdan ahlaki konuma, babalık ya da annelik gibi aile ilişkilerinden, dini, siyasal ya da felsefi görüşlere kadar uzanır. Kısaca bir bilinç söz konusudur. Devletin İdeolojik Aygıtları da egemen ideolojinin gerçekleşmesi olduğundan ideolojinin gerçekleşmesi terimi kullanıldığında gerçekleşenin egemen ideoloji olduğu ortaya çıkar. Egemenlik altındaki sınıflara bağlı bir şeyin varlığı söz konusudur. Kısaca, sınıf mücadelesi Devletin İdeolojik Aygıtları biçimleri içinde cereyan etmekte, hatta bunu büyük ölçüde aşmaktadır.¹⁶⁰

¹⁵⁹ Age., s.121.

¹⁶⁰ Age., s.122.

Sınıf mücadelesi tüm Devletin İdeolojik Aygıtlarında, okuldan kiliseye, haberleşmeden basına kadar her aygıtın kendine özgü biçiminde cereyan eder. Üretim ilişkilerinin yeniden üretiminden en yetkin biçimde yükümlü olan Devletin İdeolojik Aygıtlarıdır. İktisadi mücadele her zaman gölgede kalacaktır. Devletin İdeolojik Aygıtlarında var olan siyasi mücadele ise sonunda patlak verecektir.

Haberleşme ve basın aygıtlarındaki sınıf mücadelesi ilerici ve devrimci fikirlerin düşünülme, ifade edilme, basılma ve dağıtılma özgürlüğü için mücadele siyasi mücadelenin açık biçimlerini önceleyecektir.

Althusser'e göre, özerk bir bilinç geliştirmesi ve eyleyen-somut öznenin devrimci bilince sahip olması ancak Devletin İdeolojik Aygıtlarında söz konusu olabilir. Çünkü, ideolojinin var olduğu yer fikirler değil, pratikler olarak aygıtlardır.

Devletin İdeolojik Aygıtlarındaki sınıf mücadelesinden söz ederken, Althusser'in belirlediği her şey üst yapıyı içermektedir. Üst yapı ise son tahlilde belirleyen değil, belirlenendir. Althusser'e göre son kertede belirleyici olan alt yapıdır. Üst yapıda olup biten ya da olabilecek olan şey, son kertede alt yapıda, üretici güçlerle üretim ilişkileri arasında olup biten şeye bağlıdır. Marx'ın kuramında, alt yapıda meydana gelecek tüm değişimler üst yapıyı etkileyeceğinden, üretim ilişkilerinin değişmesi ve üretim araçlarının el değiştirmesi ile –sosyalist sisteme geçiş- birey kendiliğinden özgürlüğüne ve özerkliğine kavuşacak, bilinç sahibi olacaktır. Ancak Althusser üst yapıyı görece de olsa alt yapıdan özgürleştirdiği için yansıma teorisi direkt söz konusu olmayacaktır. Bilincin olanaklılığı Devletin İdeolojik Aygıtlarında söz konusu edilebilir. Çünkü sınıf mücadelesi burada kök

salmıştır. Bu noktada da Althusser'e göre, ideolojinin somutlaştığı Devletin İdeolojik Aygıtları biçimlerini aşarlar.¹⁶¹

Althusser, ideolojinin içinde konumlandırılan öznenin Devletin İdeolojik Aygıtları içerisinde kendi bilincini edinip, sınıf mücadelesinin farkına vardıktan sonra, üstyapıda yine Devletin İdeolojik Aygıtlarına saldırmaya başlamasının söz konusu olduğunu ve böylece bilinçten pratiğe geçildiğini belirtir.

¹⁶¹ Age., s.130.

SONUÇ

“Louis Althusser’de İdeoloji ve Bilinç İlişkisi” adlı bu çalışmada, Althusser’in ideolojisinde özne olarak kurulan bireylerin bilinç sahibi olma olanaklılığı incelenmiştir. Althusserci öznenin toplum içinde ideolojiye maruz kalmasına karşın kendiliğini geliştirebildiği, kendi bilincine, devrimci bilince sahip olabilen birey olduğu gösterilmeye çalışılmıştır. .

Konu iki ayrı bölümde ele alınmış, birinci bölümde Althusserci ideoloji anlayışı, ona temel oluşturan düşünceler ve teorisinin konu ile ilgili yönleri ortaya konmuştur. İdeolojinin bireyin bilincini ne ölçüde ve nasıl etkileyebildiği, devletin ideolojik aygıtlarının öznenin bilincine nasıl ulaştığı serilmiştir, ideolojiden kurtulma yolları açıklanmıştır. Çalışmanın ikinci bölümünde ise, ideoloji içerisinde bulunan öznenin bilinç sahibi olma olanaklılığı konu edilmiş, öznenin ideolojinin tüm etkilerine rağmen, kendine ait bilince sahip olabileceği ortaya konulmuştur.

Althusser “bireylerin gerçek varoluş koşulları ile kurdukları imgesel ilişkinin tasarımılanması” üzerinde temellendirdiği ideoloji sorunsalında ideolojiyi, toplumun ekonomik temelinden görece özgürleştirmiş, üstyapıya ait bir olgu olarak ele almıştır. İdeolojiyi tarihsizleştirmiş ve maddi varoluşa sahip olarak görmüştür.

İdeoloji, öncelikle özne olarak kurduğu kategorinin işleyişi sayesinde maddi temel kazanmaktadır. Bununla birlikte devletin ideolojik aygıtları da ideolojinin maddi varoluşlarından bir tanesidir. İdeolojiyi toplumun her yanına yayılmış pratikler olarak gören Althusser, Marxçı ideolojinin yanlış bilinç kavramının ötesinde çok daha yetkin bir ideoloji kuramıyla, özne kategorisini ortaya konmuştur.

Althusser, özne olarak kabul edilen bireylerin ideoloji içerisinde kurulduklarını ve kendilerine seslenen şekliyle tanıma ve kabul etme işlevini yerine getirdiklerini ileri sürmektedir. Bununla birlikte, Althusser'in öznesi, egemen ideolojiyi yeniden üretme işlevi görmüş ve taşıyıcı bir konum üstlenmiştir. Başlangıçta edilgin ve düşünmeyen özne yapısının olarak konumlandırılan birey, bilinç sahibi bir özne olarak, kendini etkin pratikler içerisinde gerçekleştirmektedir.

Althusser'in özne ya da birey ile onun bilinci konusuna getirmiş olduğu yaklaşım temellerini Karl Marx'ın erken dönem yazılarından ve Frankfurt Okulu üyelerinin görüşlerinden almaktadır.

Eleştirel yaklaşımı geliştiren ve savunan Frankfurt Okulu üyeleri, toplum içindeki bireylerden yola çıkmış ve bireylerin özgür olmayan var oluş durumundan nasıl kurtulabileceklerini açıklamışlardır. Eleştirel düşünce sayesinde ideolojiyi geriletme ve bilinçliliğin olabileceğini, kendiliğin ve özerkliğin geliştirilebileceğini belirtmişlerdir.

Gerek Marx'ın gerekse Frankfurt Okulu üyelerinin bireyi eyleyen somut insan olarak tanımlamaları üreten ve maddi bir özne olarak bilinci olan birey

tanımını getirmiştir. Marx'ta olduğu gibi toplum içindeki çelişkileri görme açısından Frankfurt Okulu üyeleri de bireylerin farkında olmadan kendilerine dayatılan ideolojiden kurtulmanın eleştirel düşünce yoluyla mümkün olduğunu belirtmişlerdir.

Althusser de bu temellerden yola çıkarak devletin ideolojik aygıtları içerisindeki öznenin sınıf mücadelesini fark edip, devrimci bilinç geliştirebileceğini ortaya koymuştur.

Birinci bölümde, Althusser'in ideoloji kavramına önemli katkılarından birisi olan "Devletin İdeolojik Aygıtları" da incelenmiştir. Baskı aygıtı ile ideolojik aygıtlar arasındaki farka dikkat çekilerek, ideolojik aygıtların öznenin kurulumundaki yeri açıklanmıştır. İşlevi, ideolojinin yeniden üretilmesini maddi açıdan yerine getirmek olan bu aygıtların öznenin özerkliğine yer bırakmamak için toplum içindeki bireylerin yeniden üretimini nasıl gerçekleştirdiği konu edilmiştir.

Althusserci öznenin, düşünen ve eyleyen bir kategori olduğu, devletin ideolojik aygıtları içerisinde sınıf mücadelesinin farkına vararak, kendi bilincini geliştirdiği, toplumu değiştirmek amacı ile yola çıkabilecek özerk bireyler olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır.

İkinci bölümde, Althusser'de özne ve bilinç arasındaki ilişki ele alınmıştır. Althusser'in, Marxçı bilinç yapısını temel almış olduğu ve eyleyen somut insanın bilincinden yola çıktığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu nedenle ideoloji içerisinde özne olarak çağırılan bireyler düşüncede var olan, soyut bireyler değildir. Eyleyen, üreten maddi var oluşa sahip bireyler ve onların bilinçleri söz konusudur.

Althusser'in de bu temelden yola çıkması, bilinci somut bireyin bilinci olarak görmesini sağlamıştır.

Althusser'in bilinç sorunsalı özbilinç üzerinde odaklanmamış, eyleyen insanın devrimci bilinci olarak ortaya çıkmıştır. Althusser'de bilinç olanaklıdır; ancak somut insanın devrimci bilinci olarak olanaklıdır.

Althusser özne anlayışında bilinç sahibi bireyi, doğrudan özbilinç yerine, kendinin farkında olan özne olarak konumlandırmıştır. Çünkü özbilinç kavramı Hegelci Felsefede de açılmadığı üzere idealist içeriğinden arındırılmaz. Hegel'in kuramında özbilinç, kendi karşıtını içinde barındırmış, dış-dünyadan ve olgusal gerçeklikten kendi üzerine dönen bir bilinç anlayışını temel almıştır. Dolayısıyla Althusser için, Hegel bilincin dış nesnel gerçekliğini gerektiği oranda dikkate almamış, bilinçle dış nesnel gerçeklik arasında yeterince bir dolayım sağlamamıştır. Birçok Marksist filozof gibi Althusser de bu eleştiriyi ortaya koyar. Özbilinç, gerçeklikten bağımsız, idealist bir kavramdır. Althusser bu nedenle bu bağlamda bir özbilinç kavramını kabul etmeyecektir.

Althusser'e göre, insanın kendine ilişkin bilinci, insanın içinde yaşamış olduğu toplumsal koşul ya da pratikler tarafından biçimlendirilmiştir. Öznenin ideolojiden bağımsız özgür istence sahip olup olamayacağı konusunda, insanın istenç ve yönelimlerinin çeşitli toplumsal pratikler tarafından belirlendiği, bu pratiklerin yine insanların istençli eylemleri aracılığıyla gerçekleştiği önem kazanmaktadır. Ama burada ideolojinin özne oluşturucu ya da biçimlendirici niteliğinden ötürü, bir kısır döngünün varlığı ortaya çıkmaktadır. Asıl nokta olan

bunun dışına çıkma sorunsalında da, Althusser'in bunun mümkün olduğunu belirtmesidir.

Bu döngü, Frankfurt Okulu'nda eleştirel teori ile, Althusser'in kendi teorisinde ise ideoloji ve bilimsellik arasında bir ayrım ile kırılabilen, özgürleştirici nesnel bir bilinç ya da bilinç bilimsel düşünceyle birlikte oluşturulabilmektedir. Marx'ın düşüncesinde, yanlış bilinç ve ideolojinin maddi temellerinin ortadan kaldırılmasıyla aşılacağını, üretim güçlerinin ve ilişkilerinin değişimiyle birlikte toplumsal dönüşüm biçiminin ya da ideolojinin de değişerek, özgür istencin gerçekleşeceği sonucu çıkmıştır. Ancak, Marx'tan farklı olarak, Althusser tarafından üst belirlenime ve ideolojiye daha fazla önem verilince, toplumsal dönüşüm ve özgür istencin gerçekleşmesi de daha farklı bir konum kazanmıştır. Althusser, Marksist kuramda ekonomik ya da tek yanlı determinizmi ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Bir bütünsellik içinde toplumsal yapının karşılıklı olarak birbirini etkilediğini ve üst belirlenim kavramlarını kullanmıştır. Sonuçta ideoloji kavramıyla sadece Marksizim açısından determinizm sorununu esnetmiş olmanın ötesinde tam olarak ortadan kaldırmamıştır. Althusser, Marksist kurama, tek doğrultuda gerçekleşen ekonomik determinizm yerine daha karmaşık ve incelikli, üstyapının altyapı karşısında göreceli olarak özgürleştiği bir görünüm kazandırmıştır. Ancak, Marksist anlamda en azından sosyalist bir toplumda özgürlüğün olanaklılığını Althusser açısından da savunabilmek için, alt yapı ve üst yapı arasındaki belirlenim ilişkisini, özellikle son kertede toplumsal yapı içinde altyapının önem kazanıp toplumun bu olgu etrafında dönüşüp biçimlendiği görüşünü bir kenara bırakmamak gerekir.

Ayrıca toplumun, bireysel istek ve niyetlerle değil, toplumsal pratikler ve bunların birbirlerini etkileşimiyle dönüştürüldüğünü ve ayrıca bir ölçüde de olsa bilimsel eleştiri ve bilinçlenmenin ideolojinin kısılcısından kurtulmanın bir aracı olduğunu akılda tutmanın gerekliliği sonucuna varılmıştır.

Bu doğrultuda Althusser'e yöneltilen birçok eleştiri bulunmaktadır. Devletin ideolojik aygıtlarında zor ile onay bir araya gelmesinin, Hegemonya kavramındaki zor ile onayın birleşiminden doğma durumu ortada iken Althusser'in ideolojisinde olanaksız olduğu eleştirisi yapılmıştır. Zorun ve rızanın bir aradalığı eleştiri konusu olmuştur. İkinci olarak, ideolojik aygıtların neye göre devletin parçası sayılacağı konusudur. Althusser, bu durumu, devletin ideolojik aygıtlarının kamu ve özel alan arasında paylaşıldığını, özel – kamu ayrımının zaten burjuva hukuk sisteminin bir parçası olduğunu söyleyerek savunmaktadır.

Sonuçta, Althusser'de ideoloji kavramı bağlamında, sadece bilinç düzeyindeki kavrayışların değil, imgelerin, mitlerin, fikirlerin, kavramların ve bilinç dışı tasarımların da öznenin algılayışına bağlı kurulduğu anlaşılmaktadır. İdeoloji tasarımı bir yanılsama değil, gerçeklikle uyum göstermeyen, öznelğin alanı içinde kurulan bir anlamsal akıştır.

TEZ ÖZETİ

Çalışmada ideoloji sorunsalını felsefesinin temeline yerleştirerek yetkin bir kuram ortaya koyan Louis Althusser’de “İdeoloji ve bilinç” ilişkisi incelenmektedir. İdeolojiye maruz kalan ve özne olarak kurulan bireylerin kendiliklerini geliştirmelerinin olanaklılığı açıklanmaktadır.

İlk bölümde, Althusser’in ideoloji kuramı, ideolojinin kurucu kategorisi olarak işlev gören bireylerin ideoloji ile ilişkileri, özne ve ideoloji arasında neler olduğu, öznenin ideoloji içerisinde nasıl bir kurulama sahip olduğu açıklanmaktadır. Althusser’in altyapıdan görece özgürleştirdiği üstyapıya ait bir sorunsal olarak ele aldığı ideoloji kuramına yaptığı katkılar serimlenmektedir.

İdeolojinin somutlaştığı devletin ideolojik aygıtlarının ve işlevlerinin konu edildiği ilk bölümde, Althusser’in kuramına temel hazırlayan Karl Marx’ın görüşleri ve ideolojiye bakış açısı ortaya konulmaktadır. Dönemin eleştirel düşüncesinde önemli sorunlar geliştirmiş olan Frankfurt Okulu üyelerinin de toplum içerisindeki bireyin özgürleşmesi bağlamında kurama olan katkıları serimlenmektedir.

İkinci bölümde Althusser’in bilinci özgür ve eyleyen bireyin bilinci olarak kabul etmesi ve materyalist bağlamda bilinç kuramı geliştirmesi; özbilinç üzerine odaklanmayan bilinç sorunsalında devrimci bilincin olanaklılığını ortaya koyması

serimlenmektedir. İdeoloji içerisinde özne olarak seslenilen bireyin özerkliğinin ve bilincinin olanaklı olduğu ortaya konulmaktadır.

Öznelerin kendi bilinçlerini geliştirme sorununu, ideolojiyi nasıl aşacakları, kişiliğin bir parçası haline gelen ideolojiden kurtulmanın olanaklılığı açıklanmaktadır.

ABSTRACT

This study aims to set out the relation between ideology and self-consciousness in Louis Althusser who composes a competent hypothesis disposing the predicament of ideology into his philosophical basis. Possibility or chance of self-improvement of individual, who has been subject to ideology and has been established as object, is tried to explicated throughout the thesis.

The first chapter is devoted to the scrutiny of the terms of ideology and concrete individual through the traditional Marxist concepts of superstructure and substructure. Here, it is pointed up that how Althusser carried out ideology as a problematical relating to superstructure which is relatively unbounded to substructure. Also, this chapter emphasises on the ideological state apparatuses which make ideology operates in concrete lives of individuals in society through its dynamic character. On this issue, additionally, the Frankfurt School members who augmented important discussions on the concept of ideology are considered to confirm the the ways of liberalization of the individual as posited by Althusser.

The second chapter discloses that the Althusserian concept of consciousness corresponds to the consciousness of an independently acting individual and that his understanding of individual matches the subjects who are aware of both general ideology which makes them as objects, and specific ideologies which provides them

with revolutionary consciousness. This part of the thesis shows the possibility of emancipation of general ideology and becoming an autonomous individual who has his own revolutionary consciousness in Althusser's writings.

Kaynakça

ALTHUSSER, L., A Critical Reader, Blackwell, 1994.

ALTHUSSER, L., Felsefe ve Bilim Adamlarının Kendiliğinden Felsefesi, Çev. Alp Tümertekin, İthaki Yayınları, İstanbul, 2003.

ALTHUSSER, L., Gelecek Uzun Sürer, Çev. İsmet Birkan, Can Yayınları, İstanbul, 1998.

ALTHUSSER, L., Güncel Müdahaleler, Çev. Alp Tümertekin, İthaki Yayınları, İstanbul, 2004.

ALTHUSSER, L., İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları, Çev. Alp Tümertekin, İthaki Yayınları, İstanbul, 2003.

ALTHUSSER, L., Jhon Lewis'e Cevap, Çev. Alp Tümertekin, İthaki Yayınları, İstanbul, 2004.

ALTHUSSER, L., Kapital'i Okumak, Çev. Celal A. Kanat, Belge Yayınları, İstanbul, 1995.

ALTHUSSER, L., Lenin ve Felsefe, Çev. Bülent Aksoy, Erol Tulpar, Murat Belge, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

ALTHUSSER, L., Marx İçin, Çev. I. Ergüden, İthaki Yayınları, İstanbul, 2002.

ALTHUSSER, L., Montesquieu: Siyaset ve Tarih, Çev. Alp Tümertekin, İthaki Yayınları, İstanbul, 2005.

ALTHUSSER, L., Sanat Üzerine Yazılar, Çev. Alp Tümertekin, Z. İlkelen, İthaki Yayınları, İstanbul, 2004.

- ALTHUSSER, L., The Spectre of Hegel; Early, Writings, Verso, 1998.
- ALTHUSSER, L., Tutsaklık Güncesi, Çev. Esra Özdoğan, Can Yayınları, İstanbul, 1992.
- ALTHUSSER, L., Özeleştirici Öğeleri, Çev. Levent Targu, Belge Yayınları, İstanbul, 2000.
- ALTHUSSER, L., Yeniden Üretim Üzerine, Çev. Işık Ergüden, İthaki Yayınları, İstanbul, 2005.
- ATILGAN, G, Marx'da İdeoloji: Kapitalizmin Devrimci Eleştirisinin Bir Olanığı, Praksis, Sayı:4, Güz, 2001.
- ASSİTER, A., Althusser and Feminism, Pluto Press, 1990.
- FRANKFURT Okulu, Editör: H. Emre Bağçe, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2006.
- BARRET, M., Marx'tan Foucault'ya İdeoloji, Çev. Ahmet Fethi, Doruk Yayınları, Ankara, 2004.
- BOTTOMORE, T, Frankfurt Okulu, Çev. Ahmet Çiğdem, Vadi Yayınları, Ankara, 1997.
- BALİBAR, E., Marx'ın Felsefesi, Çev. Ömer Laçiner, Birikim Yayınları, İstanbul, 2003.
- CEMAL, Mustafa, 'Hegelci Marx'mı, Spinozacı Althusser'mi?', www.hekim.8k.
- ÇELİK, N.B., "İdeoloji Kuramlarında Özne: Althusser ve Gramsci," Kültür ve İletişim, Yaz, 2, 1999.
- ÇELİK, N.B., İdeolojinin Soy Kütüğü: Marx ve İdeoloji, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2005.
- DAĞTAŞ, B., "İngiliz Kültürel Çalışmalarında İdeoloji", Kurgu Dergisi, 16, 1999
- EAGLETON, T., İdeology, Çev. Muttalip Özcan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1996.

- ELLIOTT, G, Althusser; A Critical Reader, Mulhern, Francis, Althusser in Literary Studies, Blackwell Press, Hong Kong 1994.
- ENGELS, F., Marx'ın Kapitali Üzerine, Çev. Şule Ünsaldı, Başak Yayınları, Ankara, 1989.
- ERDEM, Haluk, "Althusser'in Felsefesi'nin Temel Kavramları", Kaygı, 2001.
- FAIRCLOUGH, N., Dil ve İdeoloji, Çev. Barış Çoban, Zeynep Özarlan, Nurcan Ateş, Su Yayınları, İstanbul, 2003.
- FİSKE, J., İletişim Çalışmalarına Giriş, Çev. Süleyman İrvan, Bilim ve Sanat Yayıncılık, Ankara, 1996.
- GEUSS, R, Eleştirel Teori: Habermas ve Frankfurt Okulu, Çev. Ferda Keskin, Ayrıntı Yayınları, 2002.
- HABERMAS, J., İdeoloji Olarak Teknik ve Bilim, Çev. Mustafa Tüzel, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004.
- HEGEL, G.W.F., Bütün Yapıtları, Çev. Hüseyin Demirhan, Onur Yayınları, Ankara, 1976.
- HORKHEİMER, M., Adorno, T., Aydınlanmanın Diyalektiği, Çev. Oğuz Özgül, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1995.
- JAY, M, Diyalektik İmgelem, Frankfurt Okulu ve Toplumsal Araştırmalar Enstitüsünün Tarihi, Belge Yayınları, Aralık 2005.
- JAKUBOWSKI, F., Ideology and Superstructure in Historical Materyalism, Translated by A.Booth, Pluto Press, London, 1990.
- KEARNEY, R., Modern Movements in European Philosophy, Manchester University Press, 1986,
- KOJEVE, A., Hegel Felsefesi'ne Giriş, Çev. Selahattin Hilav, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2001.

- LENİN, V.İ., Marx Engels Marksizm, Çev. Vahap Erdoğan, Sol Yayınları, Ankara, 1997.
- MARCUSE, H, Tek Boyutlu İnsan, Çev. Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul, 1997.
- MANNHEİM, Karl, İdeoloji ve Ütopya, Çev. M.Okyayuz, Epos Yayınları, Ankara, 2004.
- MARX, K.,1844 El Yazmaları, Çev. Murat Belge, Birikim Yayınları, İstanbul, 2003.
- MARX, K., Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi, Çev. Kenan Somer, Sol Yayınları, Ankara, 1997.
- MARX, K., Toplumbilimsel Yazılar: Seçme Metinler, Çev. Prof.Dr. Özer Ozankaya, Cem Yayınevi, İstanbul, 2005.
- MARX, K., Yabancılaşma, Çev. Kenan Somer, Ahmet Kardam, Sevim Belli, Arif Gelen, Yurdakul Fincancı, Alaattin Bilgi, Sol Yayınları, Ankara, 2003.
- MARX, K., F. Engels, Alman İdeolojisi, Çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, İstanbul, 2004.
- MARX, K., F. Engels, Din Üzerine, Çev. Kaya Güvenç, Çağ Matbaası, 1976.
- MARX, K., F. Engels, Felsefe Yazıları, Çev. A. Fethi, İstanbul, 2003.
- MARX, K., F. Engels, Siyasi Yazılar, Çev. A.Fethi, İstanbul, 2003.
- MCLELLAN, D., İdeology, Çev. Ercüment Özkaya, Doruk Yayıncılık, Ankara, 1999.
- RİCOEUR, P., Althusser's Theory of Ideology, A Critical Reader, Gregory Elliott, Blackwell, Oxford, 1994.
- BHASKAR, R, Philosophy and The Idea of Freedom, Blackwell, London, 1991.
- SELİGER, M., The Marxist Conception Of Ideology, Cambridge University Pres, 1979.

SEZGİN, Ö., Marx, Kapital ve Diyalektik Materyalizm, V Yayınları, Ankara, 1989.

TOM, B., Frankfurt Okulu, Çev. Ahmet Çiğdem, Vadi Yayınları, Ankara, 1994.

ÜŞÜR, S.S., İdeolojinin Serüveni, İmge Yayınları, Ankara, 1997.

ÖZBEK, S., İdeoloji Kuramları, Bulut Yayınları, İstanbul, 2003.

WOOD, A., Karl Marx, Routledge and Kegan Paul, London, 1984.